

DOI:

ARAşTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA’DA GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

Aşkın KOYUNCU*

ÖZ

Osmanlı Devleti’nde 1856 Islahat Fermanı’na kadar Gayrimüslimlere yönelik şer’î kısıtlamaların başında yeni kilise ve havra inşa etme yasağı geliyordu. Fetih döneminde Gayrimüslimlere bırakılan mabetlerin kadı ilâmı, şeyhülislam fetvası ve sultanın fermanıyla aslına uygun olarak tamirine izin veriliyordu. Sonradan yapılmış mabetlerin yıkılması zorunluydu. Bu kurallar yeni kurulan şehirler için de geçerliydi. Osmanlılar tarafından kurulan bir şehir olmasına rağmen Saraybosna’da 16. yüzyılda birer Ortodoks ve Latin kilisesi ile bir havra inşa edilmiştir. Bunların nasıl yapıldığı, neden yıkılmadığı ve nasıl meşrulaştığı meselesi çalışmamızın esasını oluşturmaktadır. Osmanlı şehirlerinde siyaseten izin verilen, hoşgörülen ve şeriata aykırı olarak inşa edilen mabetlerin tamir sürecinde şikâyet olmadığı takdirde kadimliğine hükmedilerek meşrulaştırılması mümkündü. Osmanlı döneminde Saraybosna’da yirmiden fazla büyük yangın yaşanmış ve bazılarında kilise ve havralar da yanmıştır. Makalemizde tamir ve inşa sürecinde uygulanan şer’î prosedürü ve yangınların Saraybosna’daki mabetlerin meşrulaştırılmasında veya genişletilmesinde nasıl bir vasıta olarak kullanıldığını ele alacağız. Ayrıca, belge ve sicillerde kullanılan standart ifadelerin geçerliliğini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Saraybosna, Yangınlar, Kilise, Havra, şer’î Hukuk

---

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6866-1249>, E-posta: askinkoyuncu@comu.edu.tr

OPEN ACCESS

AŞKIN KOYUNCU

**FIRES, CHURCHES AND SYNAGOGUES: THE LEGITIMATION
PROCESS OF NON-MUSLIM SANCTUARIES IN SARAJEVO DURING
THE OTTOMAN PERIOD**

ABSTRACT

The prohibition of building new churches and synagogues was one of the most important religious restrictions conducted upon non-Muslims until the Imperial Edict of 1856 during the Ottoman Empire. Sanctuaries, which remained in the hands of non-Muslims at the time of the conquest were allowed to be restored in their original forms after the ilam (judicial decree) of the kadi, fatwa of Shaykh al-Islam and the Sultan's firman. However, it was necessary to demolish the sanctuaries built after the conquest. These rules were also valid for newly established cities. Although Sarajevo was a city founded by the Ottomans, an Orthodox church, a Latin church and a synagogue were built in the 16th century. Questions of how these sanctuaries were created, why they were not destroyed and how they were legitimized are the main topic of our study. In the Ottoman cities, the churches and synagogues that were politically permitted or tolerated and that built in violation of Sharia could be legitimized during the reparation process by concluding that they remained from the time of conquest provided that there were no objection. More than twenty great fires occurred in Sarajevo during the Ottoman period. Churches and synagogues were also burned in some of them. In this article, we will try to show the sharia procedure applied in the reparation and reconstruction process and how fires were used as a means of legitimizing or expanding sanctuaries in Sarajevo. We will also examine the validity of standard expressions used in the official documents and registers.

Keywords: Sarajevo, Fires, Churches, Synagogues, Sharia Law

Giriş

İslam hukukunda Gayrimüslim mabetlerinin statüsü bölgenin İslam hâkimiyetine giriş şekline bağlıydı. Fethedilen şehirlerdeki kilise, havra, manastır, deyr, bia vs. mabetler Gayrimüslimlerden alınabilir, camiye dönüştürülebilir, başka amaçla kullanıma tahsis edilebilir veya yıkılabilir. Sulhen alınan şehirlerdeki mabetlerin statüsü ise teslim şartlarına bağlıydı. Osmanlı Devleti'nde, fetihle alınan şehirlerde genellikle en büyük mabet, fetih sembolü olarak camiye dönüştürülürken, diğerleri iade edilmiştir. Teslim olan şehirlerde ise mabetlere dokunulmamıştır. Hanefi fıkhında bir bölgenin İslam hâkimiyetine nasıl girdiğine bakılmaksızın şehirlerde yeni kilise, havra, manastır vb. inşası yasaktı. Bu durum yeni kurulan şehirler için de geçerliydi. Fetihden sonra inşa edildiği anlaşılan (hâdis) mabetlerin

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

yıkılması zorunluymuştu. Fetih sırasında mevcut olup Gayrimüslimlere bırakılan ve çeşitli sebeplerle tamire muhtaç olan mabetlerin onarımı veya yeniden inşası mümkündür. Osmanlı uygulamasında bunun için kadı ilâmı, şeyhülislamın fetvası ve sultanın fermanı gerekiyordu. Ayrıca, binanın aynı malzeme kullanılarak ve aslına uygun şekilde genişletilmeden, yükseltilmeden ve ilave yapılmadan tamiri zorunluymuştu. Bunun ihlali halinde binanın veya ilave edilen kısımların yıkılması emrediliyordu. Bu ilkeler resmîyette 1856 Islahat Fermanı'na kadar sıkı biçimde uygulandı.¹

Saraybosna, Osmanlı döneminde kurulduğu halde şehirde zamanla bir Ortodoks kilisesi, bir Latin kilisesi ve bir de havra zuhur etmiştir. Bunların nasıl ortaya çıktığı, neden yıkılmadığı ve nasıl meşrulaştığı meselesi çalışmamızın ana problemiğini oluşturmaktadır. Ancak, bu durum Saraybosna'ya mahsus değildir ve Osmanlı döneminde gerek Balkanlar'da gerekse Anadolu'da pek çok yeni kilise, havra ve manastır inşa edilmiştir. Buna fetihle alınmış kentler de dâhildir. Buna karşılık, sonradan ihdâs edilen mabetlerin yıkımı hakkında da çok sayıda örnek mevcuttur. Yeni Gayrimüslim mabetlerinin ortaya çıkışını fermanlar, fetva literatürü, kanunnâmeler ve resmî vesikalarla açıklamak mümkün görünmemektedir. Osmanlı döneminde Saraybosna'da 1480-1879 yılları arasında yirmiyi aşkın büyük yangın yaşanmıştır.² Bunların bir kısmında kilise ve havralar da yanmış veya zarar görmüştür. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde kilise ve havra hukuku ışığında Saraybosna'da sonradan ihdâs edilen ve siyaseten izin verilen mabetlerin şer'î açıdan meşrulaştırılmasında ve hatta genişletilmesinde yangınların ne şekilde kullanıldığı, yangınlardan sonra

---

¹ İslam ve Osmanlı hukukunda Gayrimüslim mabetleri hakkında bkz. Rossitsa Gradeva, "Ottoman Policy towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, No. 4, 1994, p. 15-36; Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255-266; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 287-304; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerin Hukuki Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014, s. 85-132; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl 12, S. 16, 2014, s. 35-55.

² Hamdija Kreševljaković, "Požari u Sarajevu do 1879 godine", *Kalendar "Islamski svijet"*, 1933/34., str. 28-34, nakleden Rašid Hajdarević, "Prihodi i rashodi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu za period 1248-1251. (1832.-1835.)", *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, Kn. V-VI, 1978, str. 23. Geniş bilgi için bkz. Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna Yangınları (1697-1878)", *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VI/2, 2020, s. 47-94.

tamir ve inşa sürecinin nasıl işlediği, Müslüman ahalinin tepkisi ve belgelerde kullanılan klişe terimlerin geçerliliği incelenecektir.

1. Saraybosna'nın Kuruluşu ve Gayrimüslim Mabetlerinin Ortaya Çıkışı

Saraybosna'nın bânisi 1430-1463 yıllarında Üsküp, 1464-1470 yıllarında ise Bosna sancakbeyi olan Gazi İsa Bey'dir.³ Osmanlılar, müstakbel Saraybosna'nın yakınındaki Hodidede Kalesi'ni 1435'te, Vrhbosna bölgesini ise 1448-1451'de hâkimiyetleri altına alarak Üsküp Sancağı'na bağladılar.⁴ Osmanlı Devleti'nde padişahların ve ümeranın fethedilen bölgelerde şehirciliğin gelişimi ve tebaanın din, eğitim, sosyal, ekonomik, sağlık vb. ihtiyaçlarının giderilmesi için vakıf eserler inşa etmesi yaygındı.⁵ Yenipazar, Saraybosna ve Hezargrad örneklerinde olduğu gibi bazen vakıfların etrafında yeni şehirler doğuyordu. 1489 tahrir defterine göre Saraybosna, İsa Bey tarafından bugünkü Bendbaşı mevkiindeki Brodec köyünün ekinliği üzerinde kurulmuştur.⁶ İsa Bey'in, yaptırdığı saraydan dolayı burası daha 1455 tahririnde *vilâyet-i Hodidede* ve *vilâyet-i Sarayovası*

³ Hatice Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri, 18-23 Eylül 2006, Trabzon*, Yay. Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, KATÜ Yayınları, Trabzon 2011, s. 391-392; Hatice Oruç, "Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, Yay. Haz. Fahamettin Başar, Mehmet Kurtoğlu, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 170-171.

⁴ Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda", s. 392; Muhammed Aruçi, "Saraybosna", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 128.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 11-13; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 169; Ahmet Köç, "Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâli Efendi ve Vakıfları", *Belleten*, LXXX/289, 2016, s. 798; Ahmet Köç, "Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar", *Vakıflar Dergisi*, S. 39, 2013, s. 103-104.

⁶ İlhan Şahin, "Osmanlı Döneminde Sarayova (Saraybosna)'nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)", *Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 22; İlhan Şahin, "Osmanlı Belgeleri Işığında Sarayova (Saraybosna)'nın Kuruluşu ile İlgili Yeni Tespitler", *Uluslararası Dünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzetbegoviç Sempozyum Bildirileri*, Ed. Zekeriya Kurşun vd., FSMVÜ, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul 2019, s. 47; Behiya Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Cilt V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 595; Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda", s. 392; Hatice Oruç, "Bosna Sancağında", s. 171; Michael Ursinus, *Sarajevo, an Ottoman City of Many Names and Disputed History*, Max-Weber-Stiftung, Bonn 2015, p. 16-20.

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

adıyla kaydedilmiştir.⁷ İsa Bey, 1457'de Milaçka Nehri'nin soluna Hünkâr Camisi ile bir zaviye, hamam ve imaret, nehir üzerine bir köprü (Hünkâr Köprüsü) ve değirmen, nehrin karşısına da bir han, bedesten, kervansaray ve dükkânlar inşa ettirmiştir.⁸ Bu eserler Saraybosna'nın çekirdeğini oluşturmuştur. Bosna'nın fethinden sonra sancak merkezi olan Sarayovası, ümera, ulema ve hayır sahiplerinin kurdukları vakıflarla tipik bir Osmanlı kenti olarak hızla gelişmiştir. Saraybosna, 1521-1541 yılları arasında üç defa Bosna sancakbeyi olan Gazi Hüsrev Bey döneminde altın çağını yaşamıştır. Hüsrev Bey, kurduğu vakıflar ve inşa ettirdiği eserler sebebiyle şehrin ikinci kurucusu sayılmaktadır.⁹ Saraybosna'daki ilk kilise de O'nun zamanında ortaya çıkmıştır. Ancak, öncelikle şer'î hukuk ve mabetlerin hukukî statüsü bakımından, fetih döneminden itibaren şehirdeki Gayrimüslim nüfus hareketlerinin gözden geçirilmesi elzemdir.

Tablo 1. 15.-16. Yüzyılda Saraybosna Nüfusu¹⁰

Sene	Müslüman				Ortodoks				Katolik		Yahudi	
	Mah.	Hane	Müc.	Bive	Mah.	Hane	Müc.	Bive	Mah.	Hane	Mah.	Hane
1455						59						
1468-1469		5				65	15	5				
1485		42				103				8		
1489	3	92+2			1	94	8	6	1	7		
1516	15	881	366	36		86		15		66		
1528-1530	32	1041 +30	568 +2		1	23						
1540	41	1371 +23	1107 +1		1	24		11				
1565	63	3772 +11	2010 +2		2	100		4				
1604	91	3901 +13	1492		2	103					1	3

⁷ Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 18, 2005, s. 252, 256; Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda", s. 391-392.

⁸ Behija Zlatar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, Ed. Mehmet Kurtoğlu, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 58; Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 595; Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda", s. 392-393; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 171; Aruçi, *a.g.m.*, s. 128.

⁹ Hatice Oruç, "Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları", *Belleten*, LXXIII/268, 2009, s. 645-667; Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda", s. 394; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 172; Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 596; Oruç, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 59.

¹⁰ Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda", s. 395-409. Müslümanlara ilave edilen nüfus Varoş Mahallesi'nde kaydedilmiştir. Şahin, "Osmanlı Döneminde", s. 22-23; Şahin, "Osmanlı Belgeleri", s. 48-49; Aruçi, *a.g.m.*, s. 129.

1455'te Tornik (Torakovişte) adlı pazaryerinde 59 Hristiyan hane yazılmıştır.¹¹ İsa Bey'in yaptırdığı Hünkâr Camii çevresinde Müslüman iskânı başlamış ve 1468-1469'da "*nefs-i bazar-ı Torakovişte/Trgovişte*"de ilk Müslüman nüfus kaydedilmiştir. Saraybosna, 1485'te "*nefs-i bazar-ı Torakovişte, el-meşhur be-Saray*", 1489'da ise "*Nefs-i Saray Pazarı*" olarak yazılmıştır.¹² Oruç, Saraybosna'nın Osmanlılardan önce Torakovişte adıyla bilinen pazaryerinden farklı bir yerde kurulduğunu, burasının zamanla işlevini yitirdiğini ve 1468-69 tahrir defterinde *Eski Torakovişte* olarak kaydedildiğini belirtmiştir.¹³ Tahrirlerdeki Gayrimüslim nüfus devamlılığı Saraybosna'nın Eski Torakovişte'yi içine aldığını gösterir. Burası Başçarşı'nın kuzeyinde olmalıdır. Ursinus, Atik Varoş'un çarşının kuzeyinde olduğu kanaatinde.¹⁴ Dolayısıyla Eski Torakovişte ile Atik Varoş muhtemelen aynı yerdir. Nitekim, 1462 tarihli İsa Bey vakfiyesinde Varoş'un yanı sıra Atik Varoş'tan, Gayrimüslim mezarlığından ve İslam kabristanından söz edilmektedir.¹⁵

Nüfus verileri incelendiğinde, İsa Bey'in vakıf eserlerini inşa ettiği yerin yakınında kurulan pazaryerinde daha 1455'te kayıtlı olan Ortodoks ahalinin şehirdeki ilk Gayrimüslim unsur olduğu; sonraki tahrirlerde de bunların devamlılık arz ettiği; Müslüman nüfus iskânının en başından teşvik edildiği; 1485'ten itibaren Dubrovnikli Katolik tüccarların şehre yerleştiği; 16. yüzyıl başlarında Müslüman nüfusun büyük bir çoğunluğa ulaştığı ve şehir nüfusunun 1516'da 5.500'ü, 1565'te ise 21.000'i aştığı görülmektedir. Osmanlı kentlerinin genelinde olduğu üzere Saraybosna'da da etnik-dinsel cemaatler ayrı mahallelerde ikamet ediyordu. Ortodokslar, Başçarşı'nın yukarısında Cemaat-i Gebran ve Varoş Mahallesi'nde yaşıyordu. Katolikler, 16. yüzyılın ikinci yarısında Latinlik adlı ayrı bir mahallede oturuyorlardı.¹⁶ Ancak, Katolik nüfus tahrirlere yansımamıştır. Yahudi nüfus varlığına da tahrirlerde ilk defa 1604'te rastlansa da Sefarad Yahudilerinin bir kısmı 16. yüzyıl ortalarında Saraybosna'ya yerleşmeye başlamıştır. 1565 yılına ait üç mahkeme kaydında Saraybosna'da Yahudi tüccarlardan bahsedilmektedir.

¹¹ Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda", s. 395.

¹² Oruç, "15. Yüzyılda Bosna", s. 256-257; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 171; Şahin, "Osmanlı Döneminde", s. 22; Şahin, "Osmanlı Belgeleri", s. 46-47.

¹³ Oruç, "15. Yüzyılda Bosna", s. 256-257; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 171.

¹⁴ Ursinus, *a.g.e.*, s. 18-21.

¹⁵ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, Ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi, Cilt 2, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2016, s. 774-75.

¹⁶ A. Popovic, "Sarajevo", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, Brill, Leiden 1997, p. 30.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

Bunların 10-15 hane dolayında oldukları sanılmaktadır.¹⁷ Berbassa-Rodrigue 1565'te 15 hane Musevi'nin Saraybosna'ya yerleştiğini, 1581'de sayılarının 60 haneye çıktığını belirtmişlerdir.¹⁸ Malcolm, Saraybosna Musevilerinin Habsburglarla olan mücadeleye verdikleri destekten dolayı 1577'de mahalle kurmalarına izin verildiğini iddia etmiştir.¹⁹

Saraybosna'da ilk ortaya çıkan Gayrimüslim mabedi Sırp kilisesidir. Sözlü kültürde kilisenin Gazi Hüsrev Bey'in sancakbeyliği döneminde inşa edildiği, kurucusunun ise Marka Kraljević'in (ö.1395) kardeşi Andrija olduğu kanaati hâkimdir.²⁰ Saraybosnalı Molla Mustafa (1730?-1809) kilisenin yapılmasını şöyle açıklamıştır: “*Saray kilisası Gazi Hüsrev Bey gününe dek hiç yog imiş. Sonra Gazi Hüsrev Bey'in kölesi Kraljević Marko'nun karındaşı Matiyaş ricası ile müceddeden çıtdan bina. Ve Hüsrev Bey izin vermiş. Ve çitli olmuş bunca yıl...*”²¹ Hacı Hüseyinzâde Muvakkit Salih Sıdkı Efendi de (1825-1888) H. 940 (1533) senesine kadar Hristiyanların ibadet yerleri olmadığından Hüsrev Bey'den ibadethane yapmak için ruhsat istediklerini ve Hüsrev Bey'in izniyle ahşap bir kilise inşa ettiklerini belirtmiştir.²² Popovic, Ortodoks kilisesinin 1528'de,²³ Moreau ise 1539'da kurulduğunu aktarmıştır.²⁴ Malcolm, Ortodoks kilisesinin 16. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olabileceği kanaatindedir.²⁵ Skarić, Ortodoks kilisesinin Gazi Hüsrev Bey zamanında inşa edildiği yönündeki yaygın inanışa rağmen, yapının tarihinin daha eski olabileceği ihtimali üzerinde durur.²⁶ Ona göre, Saraybosna'daki Ortodoks kilisesi Osmanlı öncesinden kalma çok eski bir kilisenin temelleri üzerine yapılmıştı, fakat fetih zamanında kilise yoktu.

¹⁷ Noel Malcolm, *Bosna*, Türkçesi: Aşkın Karadağlı, Om Yayinevi, İstanbul 1999, s. 185, 453; Robert J. Donia, *Sarajevo: A Biography*, Hurst & Company, London 2006, s. 15.

¹⁸ Esther Berbassa-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri (14-20. Yüzyıllar)*, Çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 89-90.

¹⁹ Malcolm, *a.g.e.*, s. 185.

²⁰ Hamid Hadžibegić, “Stara pravoslavna crkva u Sarajevu po turskim dokumentima u njenom muzeju”, *Naše starine*, II, 1954, s. 145.

²¹ *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, Haz. Kerima Filan, Connectum, Saraybosna 2011, s. 212, v. 146b.

²² Salih Efendi Hadžihusejinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Kn. I, prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako, El-Kalem, Sarajevo 1999, s. 130, 476.

²³ Popovic, *a.g.m.*, s. 30.

²⁴ Miza Moreau, “The Evolution of an Urban Form: Six Centuries of an Ethnically Diverse Sarajevo”, *The Ethnically Diverse City*, Eds. Frank Eckardt-John Eade, Berliner Wiss.-Verlag, Berlin 2011, s. 585.

²⁵ Malcolm, *a.g.e.*, s. 131.

²⁶ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje Opštine Grada Sarajeva, Sarajevo 1937, str. 56.

Çünkü, kilisenin bulunduğu mevki Gazi İsa Bey Vakfı'na ait olduğu ve Varoş Mahallesi'nde vakfin arazileri bulunduğu halde 1462 tarihli vakfiyede sınırlar tarif edilirken kiliseden bahsedilmiyordu.²⁷ Skarić, kilisenin 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olabileceği kanaatindedir.²⁸ Diğer taraftan, Pljevlja (Taşlıca) prensi Mihailo'nun Saraybosna'ya gönderdiği bir papazın Hristiyanların İslamlaşmasından yakındığı ve 1516'da bir ilahi kitabı yazdığı bilinmektedir.²⁹ Bununla birlikte, bir papaz olması kilisenin varlığı için somut bir delil sayılamaz. Zira, yüksek sesle olmamak kaydıyla papaz eşliğinde evlerde İncil, ilahi okumak, dua etmek veya vaftiz, evlenme, cenaze vb. işler için papaz bulundurulması şer'an serbestti.³⁰ Skarić'e göre, kilisenin yanında H. 946'da (1539-1540) veya daha önce yapılmış bir okul vardı. Bu tarihte Rahip Rake'nin kızı Pava, Varoş Mahallesi'ndeki 18x24 arşın ebatlarındaki arsasını çocuklara İncil öğretilmeleri için papazlara bağışlamıştı.³¹ Nilević'e göre, aslında bu kayıt o sırada Saraybosna'da hiç papaz olmadığına, fakat kilisenin olduğu yerde bir ibadethanenin varlığına işaret ediyordu.³² Skarić, 1570'te kilisenin Radovan Blažević ve Ilija Cvjetković adlı iki papazının bulunduğunu, kiliseye İpek'teki Patrikhane kilisesine benzer bir altar konulduğunu ve kilisenin 8,3x7,7 m. ebatlarında olup yüksekliğinin de 7 metreden az olduğunu belirtmiştir.³³ Hadžibegić, 18. yüzyılda tamir sürecine ait fermanlardaki *feth-i hâkânîden berü yedlerinde ibkâ olunan kilise* vb. ifadelerin Varoş'taki Ortodoks kilisesinin fetihle Hristiyanlara bırakıldığına işaret etse de bunlardan bir sonuç çıkarmanın güç olduğunu ve 1485, 1489, 1516 ve 1520-21 tahrirlerinde şehirde kilisenin varlığına dair hiçbir ipucu bulunmadığını belirtir. Ancak, Varoş-ı Bâlâ'nın İsa Bey zamanında mevcut olduğuna dikkat çekerek 1485'te 100 haneden fazla olan Hristiyanların bir kiliseleri olabileceği ihtimalini de göz ardı etmez.³⁴ Nüfus verileri kilisenin bulunduğu yerde Hristiyan nüfus devamlılığını gösterse de fetih dönemi kaynaklarında kilisenin varlığına dair hiçbir işaret yoktur. Folklorik ürünlerde kronolojik tutarsızlık ve menkıbevi öğeler iç içe geçmiştir. Her halükârda Gazi Hüsrev Bey, kilise inşası sürecinin bir parçası gibi görünmektedir. Ancak, bunun yeni bir kilise inşası mı, yoksa

²⁷ Vakfiye metni için bkz. *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, s. 773-776.

²⁸ Hadžibegić, *a.g.m.*, s. 146.

²⁹ Skarić, *a.g.e.*, s. 56; Boris Nilević, "Kulturna misija srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. Godine", *Prilozi*, XX/212, 1985, s. 122; Boris Nilević, "O postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu", *Historijska traganja*, No. 5, 2010, str. 83.

³⁰ Koyuncu, "Çanakkale Örneği", s. 46.

³¹ Skarić, *a.g.e.*, s. 56; Nilević, "Kulturna misija", s. 118; Skarić, "O postanku", s. 83.

³² Nilević, "O postanku", s. 85.

³³ Skarić, *a.g.e.*, s. 63.

³⁴ Hadžibegić, *a.g.m.*, s. 145-149.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

fetih öncesinden kalma bir mabet kalıntısı üzerine yeniden yapılmış bir kilise mi olduğu bilinmemektedir. Bizim kanaatimiz Gazi Hüsrev Bey'in Ortodokslara yeni bir kilise inşa etme izni verdiği yönündedir.

Katolik kilisesi ve havranın fetih döneminde mevcut olup olmadığını tartışmak gereksizdir. Skarić, ne zaman yapıldığı meçhul ise de 1590'larda küçük bir Katolik kilisesinin mevcut olduğunu aktarmıştır.³⁵ Yahudi havrası ise H. 1140-1141 (1727-28) tarihli Saraybosna Şeriye Sicili'ndeki bir kayda göre (Ek 1), Yahudilerin ikameti için büyük bir han inşa ettiren Siyavuş Paşa'nın onayı ile hanın bitişiğinde 1581'de yapılmıştır:

“989 tarihinde Siyavuş Paşa-yı Atik Rumili Beylerbeyi iken ba'zı umûr-ı mühimmelerine binâen Saraybosna'ya hîn-i teşriflerinde o zaman Yahudiler medine-i Saray'ın birkaç mahallelerine yayılmış bulunmasıyla ve hakikaten millet-i merkûme bir taraftan ehl-i mülevves sahibleri ve 'adem-i takayyüdlerinden ekser def'âlar aralarında harik zuhur ide geldiği a'yân-ı memleket müşârünileyh paşa hazretlerine millet-i mezbûre İslam mahallelerinden dûr ve tatlil olunmaları zımnında istid'â itdiklerinden paşa-yı müşârünileyh hem İslamın istidâsına mucib ve hem millet-i mezkûrenin gönüllerini kesr itmek için ba'de'l-müşâvere Yahudilere mahsus bir han-ı kebir inşa iderek vakfını evlâdına meşrûta idüb perakende bir sinagori yapmak için ruhsat ve icâzet i'tâ eylemiştir.”³⁶

Buna göre, Siyavuş Paşa, ileri gelen bazı Müslümanların çeşitli mahallelerde dağınık halde yaşayan ve tertipsizlikleri ve dikkatsizlikleri yüzünden pek çok yangın çıkmasına sebep olan Yahudilerden şikâyetle İslam mahallelerinden uzaklaştırılmalarını istemeleri üzerine hem Müslümanların talebini yerine getirmek hem de Yahudileri gücendirmemek için Yahudilere mahsus büyük bir han inşa ettirerek vakfını evlâdiyete bağlamıştır. Ayrıca, yanına bir sinagog yapmaları için Yahudilere resen izin vermiştir. Siyavuş Paşa'nın hem şehirde ticareti geliştirmek için Yahudi yerleşimini teşvik ettiği hem de kendi vakıflarına gelir temin etmek amacıyla bu hanı inşa ettirdiği ve havra yapımına da göz yumduğu söylenebilir. Sicilde aktarılan bilgi geç döneme ait ve muhtemelen sözlü kültüre dayalı olsa da tarihsel açıdan tutarlıdır. Havranın, hanla eş zamanlı yapıldığı konusunda kuşku yoktur.³⁷ *Siyavuş Paşa Mirası (Siavuş-paşına daire)* denilen 46 odalı ve iç avlulu bu

³⁵ Skarić, *a.g.e.*, s. 84.

³⁶ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 4, H. 1140-1141/1727-1728, s. 85.

³⁷ Popovic, *a.g.m.*, s. 30; Malcolm, *a.g.e.*, s. 186, 187; Donia, *a.g.e.*, s. 15; Moreau, *a.g.m.*, s. 585.

han, Museviler tarafından *İl Cortijo (Avlu)*, Müslümanlar tarafından *Büyük Avlu/Velika Avliya* ve *Çıfuthâne (Yahudihane)* olarak anılmıştır. Yahudilerin yaşadığı mahalle daha sonra Siyavuş Paşa Mahallesi veya Çıfuthâne olarak adlandırılmıştır.³⁸ Yahudilere iltizamla kiraya verilen bu handan Siyavuş Paşa vakıflarına 1709-1710'da 6.000 akçe, 1799-1800'de 14.400 akçe, 1844'te ise 120 kuruş gelir kaydedilmiştir.³⁹

Meseleye şer'î hukuk açısından bakılacak olursa, üç mabedin de ortaya çıkışı şeriatı aykırıdır. Katolik kilisesi ve havra bir tarafa, Ortodoks kilisesinin de tamirinden veya yeniden inşasından söz edilebilmesi için fetih sırasında mevcut olup Hristiyanların elinde bırakılmış olması gerekiyordu. Sonradan yapılmış kilise ve havraların da teorik olarak ayakta kalmaları mümkün değildi. Bundan dolayı, Skarić'in fetih zamanında kilise olmadığı, ancak, kilisenin çok eskiden kalma bir mabedin harabeleri üzerine inşa edilmiş olabileceği iddiası doğru kabul edilse bile, bu durum kilisenin yeniden inşası için şer'î bir dayanak teşkil etmez. Çünkü, şehirlerde sonradan yapılmış kiliselerin her koşulda yıkılması gerektiği konusunda açık fetvalar mevcuttur. Şeyhülislam Ebussuud Efendi (1545-1574), fetih esnasında kilise olmayan bir kalenin varoşuna yerleşen Gayrimüslimlerin eskiden burada kiliseleri olduğu iddiasıyla müceddeden kilise inşa etmelerini caiz görmemiş ve kalede Cuma namazı kılındığı takdirde yıkılması gerektiğine hükmetmiştir. Aynı şekilde, Cuma namazı kılınan, mektebi olan ve Kur'an-ı Kerim okunan kasabalarda da zimmîlerin sonradan inşa ettikleri kiliselerin yıkılması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁰ 1516 tarihli Bosna Livası Kanunnâmesi'nde yer alan

“Ba'zı yerlerde kadîm kâfir zamânından berü kilise olmayan yerlerde kilise ihdâs olunmuş, anın gibi cedîd ihdâs olunmuş kiliseler yıkdırılıp ve içinde oturup, tecessüs-i ahvâl idüb diyâr-ı küffâra haber eden keferenin ve papasların muhkem haklarından geline ve siyâsetler oluna. Ve yollarda haçlar vaz' olunmuş, hedm olunup min-ba'd itdirmeyeler. Ve iderlerse idenlere siyâset oluna. Ve kangı kadının kadılığında olup men' ü def' itmeye, azline sebep ola.”

ifadeleri Osmanlı Devleti'nin nev-zuhur kiliseler konusundaki resmî politikasını gösteren örneklerden biridir. Bu ifadeler 1530 ve 1542 tarihli

³⁸ Skarić, *a.g.e.*, s. 64; Popovic, *a.g.m.*, s. 30; Malcolm, *a.g.e.*, s. 186; Donia, *a.g.e.*, s. 15.

³⁹ Reyhan Şahin Allahverdi, *İsmiyle Yaşayanlar: Siyavuş Paşa ve Vakıfları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 143-148, 188.

⁴⁰ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi*, Şûle Yayınları, İstanbul 1998, s. 166; Koyuncu, “Çanakale Örneği”, s. 44.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

Bosna kanunnâmelerinde de tekrarlanmıştır.⁴¹ Burada Katolik kiliseleri ve papazlarının kast edildiği açıktır. Ancak, Ortodoks kilisesi görünüşe göre tam da bu sırada yapılmıştır.

Osmanlı döneminde Gayrimüslimlerin zamanla şer'î yasak ve kısıtlamaları aşmak için türlü hilelere başvurdukları, kadıları ve yerel yöneticileri rüşvetle elde edip yalancı şahitler vasıtasıyla sahte ilâm almayı başardıkları ve hatta fırsat buldukça kilise, havra ve manastırları genişlettikleri malumdur.⁴² Buna karşılık, devletin çıkarları ve dönemsel olarak değişen stratejik kaygılar bazen şer'î kuralların esnetilmesini ve hatta delinmesini görmezden gelmeyi gerektiriyordu. Nitekim, Saraybosna, Rusçuk, Hezargrad, Tatarpazarcık, Hasköy, Yenişehir, Köprülü, Mostar, Çanakkale gibi Osmanlı döneminde kurulan veya köyden kente dönüşen şehirlerin dışında İstanbul, Selanik, Edirne, Dimetoka, İzmir, Balıkesir, Sofya, Şumnu, Kandiye, Safed vs. eski şehirlerde de zamanla yeni kilise ve havralar ortaya çıkmıştır.⁴³ 1478'de hiç Yahudi nüfus bulunmayan Selanik'te 1550'de 22,⁴⁴ 1613'te ise 27 sinagog kaydedildiğini özellikle belirtmemiz gerekir.⁴⁵ Literatürde Hanefî fihhına göre sultanın Gayrimüslimler için yeni mabet yapımına izin vermeye yetkili olduğu ileri sürülmüşse de⁴⁶ Tanzimat öncesinde reayanın başvurusu ve ihtiyaçlarına binaen şehirlerde yeni kilise-havra inşasına resmen izin veren bir padişah fermanı bulunmadığı gibi, bu yetkinin kullanıldığına dair somut bir örnek de yoktur. Öte yandan, yukarıda sayılan şehirlerdeki bütün örnekleri rüşvetle açıklamak da makul değildir.

Saraybosna'da kamu yararı ilkesinden hareketle Gayrimüslimlere ibadethane ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda müsamaha gösterilmiştir. Gazi Hüsrev Bey'in Ortodoks kilisesi yapımına, Siyavuş Paşa'nın ise Yahudi

⁴¹ Koyuncu, "Çanakkale Örneği", s. 42-43; Zafer Gölen, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, LXV/242, 2001, s. 226.

⁴² Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1985, s. 201-202; Gradeva, "Ottoman Policy", s. 28-30; Bernard Lory, "The Vizier's Dream: 'Seeing St. Dimitar' in Ottoman Bitola", *History and Anthropology*, Vol. 20, No. 3, 2009, s. 309-312; Koyuncu, "Çanakkale Örneği", s. 51-53.

⁴³ Koyuncu, "Çanakkale Örneği", s. 48-54.

⁴⁴ Kiel, *a.g.e.*, s. 202.

⁴⁵ Demirel, Muammer, "Construction of Churches in Ottoman Provinces", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Vol. II, Eds. Colin Imber et al, I.B. Tauris, London & New York 2005, s. 13.

⁴⁶ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 22; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 287-288.

havrası inşasına siyaseten göz yumdukları anlaşılmaktadır. Bu sebeple devletin sosyal, ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda meseleye pragmatik ve idare-i maslahat yoluyla bir çözüm bulunduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan, şer'î yasak ve kısıtlamaların tatbikinde merkezden uzaklaşıldıkça veya gayrimüslim nüfus yoğunluğu arttıkça daha esnek davranıldığı bir vakıdır. Yayçe'nin 1527'de, Klis Sancağı'nın 1537'de, Bihaç'ın 1592'de fethedildiği düşünülürse Bosna'nın serhat bölgesi olması, ekonomik ve ticari bakımdan kentin geliştirilmesi mecburiyeti ve siyasi açıdan Gayrimüslim ahalinin sadâkatini arttırma gibi hususların da hesap edilmiş olması muhtemeldir. Diğer taraftan, Osmanlıların Katoliklere karşı Ortodoksları himaye ettiği ve 16. yüzyılda kuzey Bosna'da Gostović, Gomionitsa, Lomnitsa, Moştanica, Ozren, Papraća (1547), Rmanj ve Tamna'da Ortodoks manastırları inşa edildiği malumdur.⁴⁷ Malcolm, Rmanj Manastırı'na ait en eski kaydın 1515 yılına ait olduğunu, 1532'de ise Bosna metropolitinin varlığının bilindiğini belirtmiştir.⁴⁸ Macar tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra Saraybosna'da Katolik kilisesi inşasına da tolerans gösterilmiş olmalıdır. Yahudi nüfus yerleşiminin ticareti geliştirmek için desteklendiği dikkate alınırsa havra yapımına da siyasi ve ekonomik kaygılarla gayriresmi olarak ruhsat verildiği söylenebilir. Belki de Malcolm'un dediği gibi Habsburglara karşı verdikleri desteğin mükâfatı olarak Yahudilerin havra inşasına müsaade edilmiştir.

2. Yangınlar ve Meşruiyet Mücadelesi

Yangınlar, depremler, zamanın tahribatı ve çeşitli sebeplerle ortaya çıkan tamir zarureti, Osmanlı şehirlerinde siyaseten göz yumulan veya şeriata aykırı biçimde rüşvet vs. ile sonradan yapılan Gayrimüslim mabetlerinin meşrulaştırılması ve mevcutların genişletilmesi için bir fırsat yaratıyordu. Hatta şeriata uygun olarak suret, tasvir, ikona koyulmaksızın ve yüksek sesle olmamak şartıyla papaz eşliğinde İncil, ilahi vs. okunmasına izin verilen evlerin veya misafırhanelerin (papazevi) eskiden kilise olduğu iddiasıyla kiliseye dönüştürülmesi için imkânlar zorlanıyordu. Şehirdeki binaların ve Gayrimüslim mabetlerinin envanteri tutulmadığı için, kadı, naip, yerel yöneticiler ve Müslüman şahitler söz konusu mabedin kadimliği veya herhangi bir temelin üzerinde fetih döneminde kilise olduğu ve fakirlikten

⁴⁷ Kiel, *a.g.e.*, s. 95; Machiel Kiel, "Müzakere", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 274; Malcolm, *a.g.e.*, s. 130-131; Gradeva, "Ottoman Policy", s. 28. Bosna-Hersek'te Katolik manastırlarının gerilemesi hakkında bkz. Gölen, *a.g.m.*, s. 223, 224.

⁴⁸ Malcolm, *a.g.e.*, s. 131.

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

dolayı yaptırılmadığı konusunda ikna edilebilirse şer'î mevzuatın aşılması, müceddeden kilise inşası veya tamiri için ilâm, fetva ve ferman temini teknik olarak mümkündür. Kadıların görev süresinin ortalama bir buçuk-iki yıl olduğu düşünülürse her yeni kadı, Gayrimüslimler için yeni bir ümit demektir. Yeni sancakbeyi ve valinin ikna edilmesi ve kendi lehlerine yalancı şahitlik yapacak kişilerin bulunmasıyla gerekli ön koşullar sağlanmış oluyordu. Ancak, Müslüman ahalinin de şikâyetine meydan verilmemesi gerekiyordu. Bunun için gözden uzak, dikkat çekmeyen, Müslüman mahallelerinden görülmeyecek şekilde ahşap ve zemin ve mekândan kazanmak için -hepsi de sonradan ihdâs edilmiş olan Tatarpazarcık'taki Sv. Bogoroditsa Kilisesi, Rusçuk'taki Sv. Troitsa Kilisesi ve Surp Astvazazin Kilisesi, Çanakkale'deki Surp Kevork Kilisesi örneklerinde olduğu gibi- yarı gömülü kilise yapımı tercih ediliyordu.⁴⁹ Çan kulesi koyul(a)madığından süreç sessiz sedasız yürütülmeye çalışılıyordu. Kilisenin hâdis olduğu şikâyetiyle yıkılması halinde mesele küllenmeye bırakılıyor ve yeniden teşebbüse geçilmesi için uygun ortam kollanıyordu. Yangınlardan sonra veya çeşitli sebeplerle tamire girişilmesi, kilise ve havraların büyütülmesi ve farklı malzemeden yapılması için bir fırsat yaratıyordu. Bazen Müslüman ahalinin şikâyetleri de iş yaramıyordu.

Osmanlı döneminde Saraybosna'da yangınlar hayatın rutinleri arasındaydı ve neredeyse her 15-20 yılda bir büyük yangın yaşanıyordu. Ortodoks kilisesinin yangınlar sebebiyle tamirine dair ilk kayıtlar 17. yüzyılın başlarına aittir. Skarić, 1616'da veya daha önce çıkan bir yangında Hristiyan mahallesi ve Ortodoks kilisesi yandığı için yapılan başvuru üzerine I. Ahmed tarafından verilen bir fermanla 1616'da kilisenin yeniden inşa edildiğini kaydetmiştir. 1644'te Başçarşı civarında çıkan bir yangında kilise tekrar yanmıştır.⁵⁰ Hadžibegić, bugün müze olarak kullanılan Saraybosna Ortodoks kilisesinde dördü 17. yüzyıla, diğerleri 18.-19. yüzyıla ait üç yüzden fazla Osmanlı belgesi bulunduğunu ve bunlardan otuzunun kilisenin tamiri hakkında olduğunu aktarmıştır. Ayrıca, günümüze ulaşan en eski tamir belgesinin 1729 yılına ait olduğunu; müzede mahfuz kayıp evrak listesine göre yangınlar sonrasında kilisenin tamir edilmesi hakkında 1616, 1645 ve 1658'de üç ferman, 1645'te bir buyruldu ve 1644-45'te iki hüccet verildiğini

⁴⁹ Kiel, *Art and Society*, s. 204; Rossitsa Gradeva, "On Zimmis and Their Church Buildings: Four Cases from Rumeli", *War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century*, The Isis Press, İstanbul 2008, pp. 190, 191, 210, 211; Gradeva, ~~(Aynı yazar (Yazım kurallarında böyle bir ifademiz yok, daha önceki dipnotlarda da vardı.)~~ "Ottoman Policy", s. 34; Lory, *a.g.m.*, s. 310; Koyuncu, "Çanakkale Örneği", s. 50, 66.

⁵⁰ Skarić, *a.g.e.*, s. 92.

belirtmiştir.⁵¹ Günümüze ulaşamayan bu belgeler Ortodoks kilisesinin tamiri hakkında bilinen en eski örneklerdir. Bunların içeriğini bilememekle birlikte, şer'î formülasyona uygun olarak reayanın kilisenin kadim olduğu ve fetihle ellerinde bırakıldığı iddiasıyla “*vaz-ı kadîmi ve heyet-i asliyesi üzere*” tamirine veya yeniden inşasına izin verilmesi talebinde buldukları ve bunun şer'î mevzuata uygun bir dille ilâma dökülüp valinin takriiriyle birlikte ferman talebinde bulunulduğunu söylemek mümkündür. Şeyhülislam Ebussuud ve Feyzullah Efendilerin (1688, 1695-1703) fetvaları bu tür durumlarda nasıl hareket edilmiş olabileceğine dair ipuçları vermektedir. Şöyle ki, bir yangından sonra kademine dair herhangi bir itiraz olmazsa kilisenin tamirine izin verilmesinin önünde engel yoktu. Şehrin fetih şekline veya kilisenin hâdis olduğuna dair ihtilaf ve itirazlar olursa iddiayı ispat için açık delil gerektiğinden yine kilisenin kadimliğine hükmedilirdi. Mabedin sonradan yapıldığını iddia edenlerin o zamana kadar neden sessiz kaldıklarını da açıklamaları gerekiyordu. Fetih döneminden kimsenin kalmaması ve ulema elinde fethin şekline dair yazılı bir belge olmaması halinde şehrin sulh yoluyla alındığına ve kilisenin fetih döneminde zimmilerin elinde bırakıldığına kanaat getirilip tamirine izin verilirdi.⁵² Bu tür durumlarda her iki şeyhülislam da meselenin zimmiler lehine çözümlenmesine hükmetmişlerdir. Dolayısıyla siyaseten hoşgörülen veya rüşvet vs. sayesinde yapılmış yeni kiliselerle havraların meşruiyetlerini zamanın kendisinden aldıkları söylenebilir. 1616'da fetih dönemine tanık olan kimse kalmadığı için kilisenin kadimliğine hükmedilmiş olmalıdır. Böylece, en geç 1616'daki tamirde kilise artık meşrulaşmış ve alınan fetva ve fermanlar sonraki tamiratlarda emsal olarak kullanılmıştır. Aynı durum Katolik kilisesi ve havra için de geçerlidir.

1655'te Bosna Piskoposu Maravić, Saraybosna'da 100 hanede 600 Katolik yaşadığını ve bir kiliseleri olduğunu kaydetmiştir. 1656'da Milačka Nehri'nin sağında bütün çarşığı küle çeviren büyük yangında Varoş'taki Ortodoks kilisesi ve Latinlik'teki Katolik şapeli de yanmıştır. Skarić, Ortodoks cemaatinin kiliseyi yeniden inşa edebilmek için iki yıl boyunca ferman teminine çalıştığını, bu uğurda çeşitli yerlere 64.500 akçe dağıtıldığını ve 1658'de 42.000 akçe masrafla kilisenin yeniden inşa edildiğini iddia etmiştir.⁵³ Skarić, burada meselenin rüşvetle çözüldüğünü ve dağıtılan rüşvetin kilisenin maliyetinden daha yüksek olduğunu ileri sürmüştür. 1616'daki yangından sonra kilisenin meşruiyet sorunu kalmadığından bu

⁵¹ Hadžibegić, *a.g.m.*, s. 45.

⁵² Düздаğ, *a.g.e.*, s. 167; Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, Haz. Süleyman Kaya, Klasik, İstanbul 2009, s. 125-126; Koyuncu, “Çanakkale Örneği”, s. 45.

⁵³ Skarić, *a.g.e.*, s. 93.

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

iddia gerekli ilâm, hüccet ve ferman temini sürecini hızlandırmak için sarf edilmiş bir meblağ bağlamında değerlendirilebilir. Diğer taraftan, Skarić, 1660 tarihli bir kayda göre, kilisenin 11 arşın 1 parmak uzunluğunda, 10 arşın 3 parmak genişliğinde ve 9 arşın 3 parmak yüksekliğinde olduğunu belirterek bunların 1570'teki ebatlarla örtüştüğünü ve kiliselerin genişletilmeden ve yükseltilmeden orijinal şekil ve ebatlarıyla tamir edilmesi ilkesinden dolayı aynı kaldığını savunmuştur.⁵⁴ Katolik kilisesi de bu sırada tamir edilmiş olmalıdır. Ancak, onun tamirine ilişkin elimizde belge yoktur. Fakat şer'î meşruiyet için *hin-i fetihtе ellerinde bırakılmış kadim kilise olduğu* iddiasının burada da kullanılarak gerekli izinlerin alındığı ve kilisenin tamir edildiği söylenebilir. Çünkü, 1661'de Saraybosna'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Sırp ve Latin kiliselerinin mamur, fakat küçük olduklarını, çanlı manastır bulunmadığını ve Yahudilerin de bir sinagogu olduğunu kaydetmiştir.⁵⁵

Saraybosna, 1683-1699 Osmanlı-Kutsal İttifak Harpleri esnasında Savoy Prensi Eugene komutasındaki Avusturya birlikleri tarafından 24 Ekim 1697'de işgal edilmiş ve yağmalandıktan sonra baştanbaşa yakılmıştır.⁵⁶ Bosna Valisi Halil Paşa'nın 1700'de İstanbul'a gönderdiği bir rapora göre, şehirdeki 104 camiden 92'si yanmıştı.⁵⁷ Yangından sadece birkaç cami kurtulabilmiş, Ortodoks kilisesi yağmalanmış, Katolik kilisesi yanmış ve Müslüman ve Yahudiler de esir edilmişti.⁵⁸ Havra da yanan binalar arasındaydı.⁵⁹

1697'deki yangından sonra Ortodoksların kilisenin tamiri için kadıya yaptıkları başvuru hem Osmanlı müsamahasını hem de sonradan inşa edilen mabetlerin nasıl meşrulaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Kadı efendinin, Ortodoks cemaatinin talebini şeriata uygun bir şekilde formüle ederek İstanbul'a ilettiği anlaşılmaktadır. Buna göre, Yukarı Varoş Mahallesi'nde sakin ehl-i zimmet reayası kadıya müracaat ederek fetihten beri ellerinde bırakılmış olan kadim kilisenin büyük yangında yanarak yıkıldığı gerekçesiyle tamirine izin verilmesi için keşif yapılmasını ve bir hüccetle bunun kayıt altına alınmasını istemişlerdir. Ayrıca, hariçten taş ve

---

⁵⁴ Skarić, *a.g.e.*, s. 63.

⁵⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 213.

⁵⁶ Donia, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁷ Hamdija Kreševljaković, "Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu (Od 1480. do 1878.)", *Kalendar Napredak*, XVII/1928, str. 149; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁵⁸ Skarić, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁹ Popovic, *a.g.m.*, s. 30.

ağaç konulmamak şartıyla ve kendi enkazı ile şeriatın izin verdiği ölçüde eski şekliyle genişletilmeden ve yükseltilmeden tamirine engel olunmaması için meselenin Sultan'ın onayına sunulmasını rica etmişlerdir. Bunun üzerine, talep İstanbul'a iletilmiş ve gerekli fetvanın alınmasından sonra Divân-ı Hümâyûn'da görüşülerek 2-11 Ocak 1700'de kilisenin yeniden inşası için Saraybosna kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir (Ek 2):⁶⁰

“Südde-i sa’âdetime mektub gönderüb nefs-i medine-i Saray’da varoş-ı bâlâda sâkin ehl-i zimmet re’âyası şer’-i şerîfe varub varoş-ı mezburda vâki’ feth-i hâkânîden berü yedlerinde terk olunan kadîmi kilise mukaddema vâki’ olan harik-i ‘azîmde muhterik ve münhedim olmağla ma’rifet-i şer’le üzerine varılıb şer’le keşf ve hüccet olundukda hâricden ahcâr ve eşcâr vaz’ olunmamak üzere kendü nukzu ile mesâg-ı şer’î olduğu mertebe vaz’-ı kadîmi üzere bilâ-tevsî’ ve lâ-terft’ ta’mîrine mûmâna’ât olunmamak üzere emr-i şerîfim virilmek ricâsına ‘arz idikleri ecilden vech-i meşrûh üzere ta’mîrine mûmâna’ât olunmamak üzere hüküm yazılmışdır.”

Bu belge, Saraybosna Ortodoks kilisesinin tamirine ilişkin günümüze ulaşan en eski tarihli örnektir. Benzer bir sürecin yukarıda belirtildiği üzere 1616, 1645 ve 1658’de de yaşandığı varsayımında bulunulabilir. İstanbul’a gönderilen metindeki “*Feth-i hâkânîden berü yedlerinde terk olunan kadîmi kilise*” ifadesi dikkat çekicidir. *Hîn-i fetihden berü yeddimize terk ve ibkâ olunan...*, *feth-i hâkânîde/hîn-i sulhde yeddimizde bırakılan...* vb. ifadeler Osmanlı döneminde Gayrimüslimlerin bir kilise ve havranın tamir veya yeniden inşası için kadıya müracaat edebilmelerinin ön koşuluydu ve şeyhülislam fetvalarının başlıca dayanağıydı. Aksi halde şer’an icazet verilemezdi. Dolayısıyla bu iddialar zimmilerin başvurularında kullanılan standart kalıplardan biridir. Bu örnek şer’î prosedür yerine getirilebildiği takdirde meselenin çözümünün mümkün olduğunu göstermektedir. Ancak, zimmilerin taleplerini şeriata uygun bir şekilde ifade ederek süreci başlatmada kilit rolün kadıda olduğu unutulmamalıdır.

1697’deki yangından sonra havranın ne zaman ihya edildiği bilinmese de Ortodoks kilisesi ile aynı dönemde tamir edilmiş olması muhtemeldir. Buna karşılık, Skarić, Latin kilisesinin arsasının boş kaldığını, *Crkvina (Kiliselik)* denilen araziye 1727’de rahiplerin çocukları eğitmesi için bir okul yapıldığını ve Katolik kilisesinin ancak 1854’te yeniden inşa

⁶⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), No. 111, Hüküm 746, Evâsıt-ı Receb 1111 (2-11.1.1700).

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

edildiğini belirtmiştir.⁶¹ Saraybosna, Katolik Prens Eugene ve Avusturya ordusu tarafından yakıldığı için Osmanlıların Katolik kilisesinin yeniden inşasına izin vermediği anlaşılmaktadır.

Saraybosna, 18. yüzyılda pek çok yangına sahne olmuştur. 1724'te çıkan ve Başçarşı ve çevresinde etkili olan büyük bir yangında hem Ortodoks kilisesi hem de havra tamamen yanmıştır. Bosna Valisi Ahmed Paşa döneminde, H. 1142 senesi Şaban ayında (19 Şubat-20 Mart 1730) havranın eski şekliyle tamiri için Musevilere bir fermanla izin verilmiştir.⁶² Diğer taraftan, 1724 yangını Ortodoks kilisesinin hem büyütülmesine hem de ahşap yerine taştan inşa edilmesine fırsat vermiştir. Bu sebeple şehirde yıllarca süren tartışmalar yaşanmıştır. Molla Mustafa, kilisenin H. 1140'a (1727-1728) kadar çıtılı (ahşap) olarak geldiğini belirttikten sonra kale inşaatı esnasında Vali Ahmed Paşa'nın kale dülgerlerini tayin edip taştan bina olunmasına izin verdiğini kaydetmiştir.⁶³ Keza, Muvakkit Salih Efendi de ahşap mütevazi kilisenin H. 1140'a kadar geldiğini, Vali Ahmed Paşa'dan aldıkları izinle Hristiyanların taştan büyük bir kilise yaptıklarını aktarmıştır.⁶⁴ Skarić, Hristiyanlara karşı hoşgörülü Ahmed Paşa sayesinde kilisenin kârgir olarak ve genişletilerek yeni baştan inşa edildiğini belirtmiştir.⁶⁵

III. Ahmed'in evâhir-i Rebiülâhir 1142 (12-21 Kasım 1729) tarihli bir fermanına göre, Saraybosna'da çıkan yangında Sırp ve Rum reayasına mahsus kadim kilise tamamen yandığından dolayı reayanın kilisenin şeriata uygun olarak önceki şekliyle tamirine izin verilmesi için takdim ettiği arzuhal üzerine, kadı tarafından oluşturulan bir heyetle mahallinde yaptırılan keşifte kilisenin 23 arşın (17,5m) uzunluğunda, 21 arşın (16m) genişliğinde, 13 arşın (10m) yüksekliğinde olduğuna ve 3 kapısı ve 8 penceresi bulunduğuna dair bir hüccet hazırlanmıştır. Ardından kadı efendi, reayanın kilisenin *vaz'-ı kadîmi üzere bilâ-tevsi' ve lâ-terfi' tamirine* ruhsat talepleriyle gidebilecekleri başka kiliseleri olmadığından şehirde ikametlerinin buna bağlı olduğu beyanlarına binaen kilisenin tamirine izin veren bir ferman gönderilmesi için bir ilâm hazırlamış ve vali takriiriyle konu İstanbul'a bildirilmiştir. Bunun üzerine, III. Ahmed, reayanın "*yedlerinde olan fetâvâ-yı şerife mucibince feth-i hâkânîden berü yedlerinde terk olunmuş kilise ise vaz'-ı kadîmi üzere bilâ-tevsi' ve lâ-terfi' bir nesne ziyade itmeksizin*" kilisenin tamirini

⁶¹ Skarić, *a.g.e.*, s. 113, 117, 127.

⁶² BOA, Cevdet-Adliye (C.ADL), 87/5203, 1 Zilhicce 1207 (10.7.1793).

⁶³ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 212, v. 146b.

⁶⁴ Hadžihusejinović, *a.g.e.*, s. 130, 476.

⁶⁵ Hadžibegić, *a.g.m.*, s. 146.

onaylamıştır. Ayrıca, vali ve kadıya fetih zamanında ellerinde bırakılmış kadim kilise ise reayanın engellenmemesi, rencide edilmemesi ve kilisenin aslına uygun şekilde genişletilmeden ve yükseltilmeden tamir edilmesi hususlarına dikkat etmelerini emretmiştir. Ahmed Paşa, 16 Şaban 1142'de (6 Mart 1730) bir buyruldu ile kadı, mütesellim ve diğer görevlilere fermanı tebliğ etmiştir. Naip Abdullah da kilisenin eski haliyle tamir edilmesinin Sultan'ın fermanı ve Bosna divanının buyruldu ile onaylandığını 10 Mart'ta bir mürâsele ile piskopos ve rahiplere bildirmiştir. Böylece, tamir süreci hemen başlamış ve inşaat beş ayda bitirilmiştir. Hristiyan cemaati, ardından rutin olarak valiye başvurarak kilisenin ferman, buyruldu ve mürâseleye uygun biçimde tamir edildiğini belirtmiş ve durumun bir keşifle kayda geçirilmesini istemiştir. Ahmed Paşa, bu talebi 30 Zilhicce 1142'de (13 Temmuz 1730) naibe iletmiştir. Naip ve mütesellim aynı gün birkaç Müslümanla mimar Rade veled-i Petrov'dan oluşan bir komisyon kurmuş ve yapılan incelemede kilisenin verilen ruhsat doğrultusunda tamir edildiği onaylanmıştır. Hatta, komisyon, kilisenin ruhsatta belirtilenden biraz daha küçük yapıldığını, 21 arşın (16m) uzunluğa, 18,5 arşın (14m) genişliğe ve 9 arşın (7m) yüksekliğe sahip olduğunu ve 8 penceresi ve 3 kapısı bulunduğunu tespit etmiştir. Naibin aynı gün sonucu bildirmesi üzerine Ahmed Paşa, 16 Temmuz'da kilisenin verilen izin doğrultusunda tamir edildiğini, reayanın bu konuda rencide ve rahatsız edilmemesi gerektiğini ilan etmiştir. Böylece, kilisenin tamir süreci teknik olarak tamamlanmıştır. Normal koşullarda ikinci keşiften sonra konunun kapanması gerekiyordu. Ancak, belli ki inşaatın başından beri şehirde bir rahatsızlık söz konusuydu ve Müslüman cemaat duruma tepkiliydi. Tamir, keşif ve tescil işleminin bu denli hızlı yapılması da muhtemelen bundan kaynaklanıyordu. Bu sebeple Ortodoks cemaati valinin tebligatını yeterli bulmayarak şikâyetleri engellemek için tamirin aslına uygun biçimde yapıldığının bir fermanla tasdikini istedi. III. Ahmed, evâil-i Rebiülevvel 1143'te (14-23 Eylül 1730) kilisenin verilen şer'î izin çerçevesinde tamir edildiği tescillenmişse tekrar keşif yapılmasına lüzum olmadığını bildiren yeni bir ferman gönderdi. Fermanın Kadı Mustafa tarafından onaylı bir sureti piskoposa verildi. Müslüman ahalinin itirazlarını sürdürmesi üzerine, yeni Kadı Seyyid Abdullah, 1 Receb 1143'te (10 Ocak 1731) kilisenin Sultan'ın fermanı ve valinin buyruldu doğrultusunda tamir edildiğini, bunun hüccet ve buyruldu ile onaylandığını, reayaya dışarıdan kimsenin müdahale etmemesi ve baskı yapmaması gerektiğini bir ilâmla duyurdu. Yeni vali Osman Paşa da 4 Şevvâl 1143'te (12 Nisan 1731) kadim kilisenin Sultan'ın fermanı, şer'î hüccet ve vali buyruldu doğrultusunda tamir edildiğini ve dışarıdan müdahale edilmemesi gerektiğini ilan etti. Beş yıl sonra, Kadı Mustafa, 4 Şaban 1149'da (7 Aralık 1736), 1731 tarihli ilâmın

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

aynısını neşretti. Vali Hekimoğlu Ali Paşa, 14 Safer 1150'de (13 Haziran 1737) reayanın kilise konusunda sıkıştırılmasını ve reayadan herhangi bir şey (para) talep edilmesini yasakladı. Vali Yeğen Mehmed Paşa da 23 Zilkâde 1156'da (8 Ocak 1844) kilisenin ruhsatsız tamir edildiği bahanesiyle reayadan para talebini yasaklayan bir buyruldu yayınladı. Nihayet Vali Ali Paşa da 15 Rebiülevvel 1158'de (14 Nisan 1745) 1730 yılında tamiratın verilen ruhsata uygun yapıldığını tescil eden komisyon raporunu tekrar onayladı ve kilisenin tamirinin doğruluğu meselesinin daha fazla kurcalanmasını yasakladı.⁶⁶

Skarić, yangından sonra Ortodoks ahalinin kiliseyi yalnızca tamir değil, aynı zamanda sağlam ve daha büyük bir şekilde inşa etmeyi amaçladığını; ancak, şer'î açıdan bunun mümkün olmadığını ve hükümetin kiliselerin onarımına sadece eski hali ve boyutlarda yapılması şartıyla izin verdiğini bildiklerinden şer'î yasağı rüşvetle aştıklarını iddia etmiştir. Skarić'e göre, bunun için gerekli yerlere büyük meblağda rüşvet dağıtılmış ve nihayet 1729 Kasım'ında ferman elde edilmişti. Fermanla kilisenin eski boyutlarıyla tamirine ruhsat verildiği vurgulandığı halde, izin verilen ölçüler (17,5x16x10m) gerçek boyutların çok üzerindeydi. Dolayısıyla İstanbul'a gönderilen ilâmda farklı ebatlar bildirilmişti. Kilise inşaatı yüzünden ahali ve kilise yönetimi çok borçlanmış ve bunun sıkıntısı yıllarca sürmüştü.⁶⁷ Skarić'in rüşvet iddialarına karşılık, bütün bu süreci kilise müzesindeki Osmanlı belgeleri üzerinden açıklamaya çalışan Hadžibegić, vali, kadı, naip, mütesellim, komisyon ve merkezi hükümeti içine alan bir rüşvet çarkının düşük ihtimal olduğu kanaatindedir. Ahalinin kilisenin usule aykırı genişletildiği itirazlarını şüphe uyandırıcı bulsa da bunun ispatlanmadığını belirtir. Ayrıca, 1660'taki ebatların kilisenin iç bölümüne ait olabileceği ve burasının bir bölme veya duvarla geri kalan kısımdan ayrılmış olabileceği düşüncesindedir.⁶⁸

Bu verilere göre kilise, şeriata aykırı olarak hem büyütülmüş hem de farklı malzemenin inşa edilmiştir. 1700'deki Divân-ı Hümâyûn kaydı ve 1729 tarihli fermandaki "*feth-i hâkânîden berü yedlerinde terk olunmuş kilise*" iddiası reayaya aittir ve fermandaki "*ise*" ifadesi bunu doğrulamaktadır. Hadžibegić'in aktardığı Osmanlı belgelerinde Şeyhülislamdan fetva alındığına dair hiçbir iz yoktur. Bilakis iznin "*yedlerinde olan fetâvâ-yı şerife mucibince*" verildiği ve reayanın önceki

⁶⁶ Hadžibegić, *a.g.m.*, s. 147-149.

⁶⁷ Skarić, *a.g.e.*, s. 118-119.

⁶⁸ Hadžibegić, *a.g.m.*, s. 149.

tamirlere ilişkin fetva, ferman vs. belgeleri emsal tutmak için sakladığı anlaşılmaktadır. Tamirin “*vaz’-ı kadîmi üzere bilâ-tevsî’ ve lâ-terfi*” olmak üzere verilmesi de klasik formülasyona uygundur. Ancak, 1570 ve 1660’daki ebatlara bakılırsa kilisenin iki misli büyütüldüğü kesindir. Evliya Çelebi’nin de Ortodoks ve Latin kiliselerini *kenîsecik* olarak tanımladığını hatırlatmamız gerekir. Naip ve mütesellimin şaşırtıcı bir hızla aynı gün komisyon kurup kilisenin verilen hüccet ve izne uygun tamir edildiğini tescil ederek valiye göndermesi de dikkat çekicidir. Müslüman ahalinin en az on beş yıl süren itiraz ve şikâyetleri de ortada şüpheli bir durum olduğunun ispatıdır. Keza, Sultan’ın yeniden keşif yapılmasına gerek görmemesi, vali, kadı ve naibin değişmesine rağmen tamiratin ruhsata uygun yapıldığı konusunda ısrar edilmesi de mühimdir. Diğer taraftan, kilisenin şeriata aykırı olarak büyütüldüğü şikâyetleri bir süre sonra reayaya baskı ve para koparma vesilesine dönüşmüştür.

Bu örnekte kilisenin önceki ebatlarından daha büyük inşa edilmesi dışında, kendi malzemesi ile tamir ve inşa edilmesi ilkesi de ihlal edilmiştir. Aslında, bu ilkenin her zaman uygulanabildiğini söylemek pratik açıdan mümkün değildir. Ayrıca, burada bir tamir veya yeniden inşa değil, aynı yerde daha büyük ve farklı malzemedan yepyeni bir kilise inşası söz konusudur. Ebussuud Efendi’nin bu tür durumlara göz yumanların azline, kilisenin yıkılmasına ve önceki gibi bina edilmesine dair fetvası mevcuttur.⁶⁹ Şer’î hukukun bütün devirler için geçerliliği ve Hanefî fıkhında bir şeyhülislamın verdiği fetvanın sürekliliği prensibine göre kilisenin yıkılması gerekiyordu. Ancak, idarecilerin kararlı tutumu ile mesele küllenmeye bırakıldı.

1683 Viyana bozgununun yaralarının sarılması sürecinde Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde (1689-1691) pek çok kilisenin tamirine izin verilmiş,⁷⁰ eski malzemenin kullanılması usulü gevşetilmiş ve yeni malzeme kullanımına onay verilmeye başlanmıştır.⁷¹ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (1718-1730) ise kârgir yerine ahşap malzemeyle tamir edilen ve öncekinden daha alçak yapılan bir kilise kubbesinin eski şekliyle farklı olduğu için yıkılamayacağına hükmetmiştir. Keza, binanın tamirinde kendi enkazının yetmemesi durumunda dışarıdan kereste ve sair

⁶⁹ Düzdağ, *a.g.e.*, s. 168.

⁷⁰ Beydilli, *a.g.m.*, s. 258.

⁷¹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 233; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 294; Koyuncu, “Çanakkale Örneği”, s. 47.

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

malzeme getirilebileceğine dair fetva vermiştir.⁷² Ancak, resmî belgelerde kilise ve havraların *vaz'ı kadîmi ve heyet-i asliyesi üzere* tamir ve inşa edilmesi konusundaki vurgu Islahat Fermanı'na kadar devam etmiştir.⁷³ Bu durum Beydilli'nin de işaret ettiği üzere savaş ve buhran dönemlerinde şer'î hukukun tatbikindeki katı kurallarının yumuşatılmasına ve gayrimüslimlerin durumlarını iyileştirici tedbirler alınmasına iyi bir örnektir.⁷⁴ Kanaatimize göre, Saraybosna Ortodoks kilisesinin daha büyük ve kârgir olarak inşası meselesini açıklamak için rüşvet iddiası yeterli değildir. Karlofça Antlaşması'nda yaşanan toprak kayıpları, 1697'deki büyük yangının Saraybosna'da etkilerinin devam etmesi, 1718 Pasarofça Antlaşması'nda Belgrad'ın kaybı gibi hadiselerden dolayı, kilise konusu reayanın sadâkatini arttırmak için bir vesile olarak kullanılmış olmalıdır. 1727-28'de Ahmed Paşa'nın Saraybosna Kalesi'nin inşasına girişmesi esnasında reayanın nakit yardımına karşılık bir jest yapılmış olması da muhtemeldir. Aslında burada da meselenin devletin çıkarları doğrultusunda siyaseten çözümlendiğini söylemek mümkündür. Şöyle ki, Osmanlı Devleti, Karlofça Antlaşması'ndan sonra Avusturya sınırındaki kalelerin tamiri ve yenilenmesine koyulmuş, bu süreç Pasarofça Antlaşması'ndan sonra da devam etmişti.⁷⁵ 1697 yılındaki Avusturya saldırısı 150-200 askerin ancak sığabildiği kalenin şehrin savunması için yetersizliğini ispatlamıştı. Bu sebeple Boşnak Ahmed Paşa'nın valiliği döneminde ihtiyaç halinde ahalinin de sığınabileceği büyük ve modern bir kale yapılmasına karar verilmişti.⁷⁶ Skarić'in dediği gibi reayanın daha büyük ve sağlam bir kiliseye, Ahmed Paşa'nın da şehrin savunmasını güçlendirmek amacıyla yapılacak kale için finansmana ihtiyacı vardı. Muhtemelen yapılan pazarlıklar neticesinde reayanın talebine uygun bir ilâm ve takrirle konu Sultan'a aktarılmış; Sultan da vilayetten gelen talep doğrultusunda bir ferman göndermiştir.

1751 Ağustos'unda kilisenin bazı kısımları yandı. 9 Eylül 1751'de Saraybosna Kadısı Yusuf Efendi tamir için bir ilâm hazırladı, ayrıca Bosna valisi, tamire muhtaç mahalleri bildiren bir buyruldu ile durumu İstanbul'a

---

⁷² Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ*, Haz. Süleyman Kaya vd., Klasik, İstanbul 2011, s. 181.

⁷³ Koyuncu, "Çanakkale Örneği", s. 53-54.

⁷⁴ Beydilli, *a.g.m.*, s. 258.

⁷⁵ Ömer Gezer, *Kale ve Nefer Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020; Eyüp Kul, "Bosna Sancağı'nda Yapılan Kale Tamirleri (1705-1715)", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, C. 3, Ankara 2016, s. 1045-1066.

⁷⁶ Skarić, *a.g.e.*, s. 120.

iletti.⁷⁷ Burada da yine vilayetin talebi doğrultusunda gerekli iznin verildiğini söylemek mümkündür.

Şehirde kilise ve havrayı da etkileyen bir diğer büyük yangın 29 Haziran 1788'de meydana geldi. Siyavuş Paşa Mahallesi'nde Büyük Çıfuthâne yanında zengin bir Yahudi'ye ait bir evde çıkan yangında Başçarşı, 17 han, 50-60 kahvehane ve saat kulesi yandı. Molla Mustafa'nın "*Fethden soñra şehrümüzde hezâr kerre yangı olmuştur, böyle yangı bir zemân olmamıştır.*" şeklinde tarif ettiği yangında Ortodoks kilisesi de yanmış ve ayrıca kiliseye sığınan altı Hristiyan da hayatını kaybetmişti. Cıvardaki Hristiyanların kiliseye bir şey olmaz inancıyla koyduğu mal ve eşyalar da küle dönmüştü.⁷⁸ Yahudi havrası da yangında ilk yanan binalar arasındaydı. Her iki mabedin tamir süreci Avusturya ve Rusya ile devam eden savaşlar yüzünden ancak beş yıl sonra başlayabildi.

Ortodoksların kilisenin tamiri için yaptıkları başvuru üzerine kadı, kilisenin mevcut durumunu ve tamire muhtaç mahallerini bildiren bir ilâm hazırlayarak reayanın mahzar ve arzuhalleriyle beraber İstanbul'a iletmıştır. Bunun üzerine, III. Selim, gerekli fetvanın alınmasından sonra Bosna valisi ve Saraybosna kadısına hitaben evâsıt-ı Receb 1207'de (22 Şubat- 3 Mart 1793) bir ferman göndermiştir (Ek 3). Fermana göre, Rum ve Sırp reayası 1202 senesinde çıkan yangında kadim kiliselerinin çatısı, avlusu etrafındaki duvarları ve sundurma saçakları yandığından ve o zamandan beri çatısız kemer açıkta kalıp yağmurlar sebebiyle kemerin sıvaları bozulduğundan ayinlerini yapmakta zorluk çektiklerini ve yakınlarda gidebilecekleri başka kiliseleri olmadığından şehirde ikametlerinin buna bağlı olduğunu belirterek "*yedlerinde olan fetâvâ-yı şerife mucibince vaz'-ı kadîmi üzere tamir ve termim olunmasını müş'ir fermân-ı âlişân*" gönderilmesi niyaz ve istirhamıyla kadıya bir arzuhal takdim etmişlerdir. Saraybosna kadısı da reayanın ricasını bir ilâmle İstanbul'a bildirmiştir. III. Selim'in fermanından reayanın III. Ahmed'in fermanını da dayanak olarak kullandığı anlaşılmaktadır:

"Kilisa-yı mezbûr cedd-i emcedim merhûm ve mağfîret-nişan Sultan Ahmed Han tabeserâhu zamanında dahi muhterik olub ta'miri niyaz olundukda yedlerinde olan fetâvâ-yı şerife mucibince feth-i hâkânîden

⁷⁷ Hadžibegić, *a.g.m.*, s. 147.

⁷⁸ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 188-190, v. 56a-b; Skarić, *a.g.e.*, s. 127; Fatma Sel Turhan, "Molla Mustafa'nın İzinde 18. Yüzyılda Bosna'da Sosyal Hayat", *Avrasya Etüdleri*, S. 48, 2015/2, s. 80-81.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

berü yedlerinde terk olunmuş kilise ise vaz'-ı kadîmi üzere bilâ-tevsî' ve lâ-terfî' bir nesne ziyâde itmeksizin ta'mirine mûmâna'ât olunmamak üzere virilan emr-i şerif dahi ibraz olunmağla..."

ifadesi bunu doğrulamaktadır. Bunun üzerine, III. Selim de kilisenin tamire muhtaç mahallerinin "*vech-i şer'î ve vaz'-ı kadîmi üzere bilâ-tevsî' ve lâ-terfî' bir nesne ziyâde ve ilâve olunmaksızın ta'mirine*" engel olunmamasını ferman buyurmuştur. Ayrıca, bu bahaneyle "*hilâf-ı emr ve rıza reâyâdan akçe ahzine cesâretten ve vaz'-ı kadîmi tecâvüz ve ziyâde bir nesne ihdâsına ruhsatdan*" son derece kaçınılması uyarısında bulunmuştur. Ardından tamir sürecinde reayadan "*surren ve alenen bir akçe ve bir habbe kimesne tarafından alınmak ve aldırılmak lazım gelürse*" cüret edenin şiddetle cezalandırılacağı tehdidiyle vali ve kadıyı bu konuya dikkat etmeleri hususunda uyarmıştır.⁷⁹ Ferman, Sadrazam Mehmed Paşa'nın mektubu ile birlikte 31 Mart'ta Bosna'ya ulaştıktan sonra, Vali Hüsameddin Paşa tarafından ertesi gün bir buyrulduyla kadı ve ilgililere tebliğ edilmiştir.⁸⁰ Reayanın keşif yapılması talebi üzerine, Kadı Es-Seyyid Osman Efendi'nin görevlendirdiği Naip Sadık Efendi ile başmimarın da olduğu bir komisyon tarafından 5 Haziran 1793'te kilisenin tamire muhtaç kısımları, bunların şekil ve nitelikleri tek tek kayda geçirilmiştir. Buna göre, Rum ve Sırp reayasına mahsus *kenise-i kadimenin* 14 arşın uzunluğundaki kiremit örtülü ahşap kubbesi ve kemerleri yandığından müceddeden bina olunması, kiremitlerinin değiştirilmesi, kubbe ve kemerlerin sıvanması ve kilisenin dört tarafındaki sundurma saçaklarının da müceddeden inşası gerektiği tespit edilmiştir. Ayrıca, 38x9,5- 41,5x11,5- 38,5x9,5- 36,5x9,5 arşın ebatlarındaki avlu duvarları yandığından tamir edilmelerine karar verilmiştir. Keza, papaz odası ile üst kattaki odanın yanmış olan ikişer adet pencerelerinin tamir edilmesi ve yine yanmış olan üç kapının (cümle kapısı, bahçe kapısı, orta kapı) da yenilenmesi gerektiği saptanmıştır. Hazırlanan keşif defterinin sicile işlenmesiyle tamir aşamasına geçilmiştir.⁸¹ Kilisenin tamirine 9 Haziran'da başlanmıştır.⁸² Tamirat bittikten sonra Ortodoks ahalinin tamiratın keşfe uygun yapıldığına dair kendilerine bir hüccet verilmesini istemeleri üzerine Naip Sadık Efendi, Mimar Hasan Ağa ve Müslüman ahalinin şahitliğinde kilisenin rahipleri ve Ortodoks ahalinin huzurunda 21 Aralık 1793'te tekrar

⁷⁹ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 33, s. 158; Şejh Sejfuddin Kemura, "Stara hrišćanska crkva u Sarajevu", *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XXIII/1911, str. 298, 299.

⁸⁰ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 33, s. 159; Kemura, *a.g.m.*, s. 299.

⁸¹ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 33, s. 189, 190, 25 Şevvâl 1207 (5.6.1793); Kemura, *a.g.m.*, s. 300.

⁸² *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 212, v. 146b.

keşif yapılmıştır. İkinci keşifte reayanın kilisenin kadim taş duvarları, kubbesi, 3 demir kapısı ve 8 penceresi yangında zarar görmediğinden tamir edilmediklerini beyanları kaydedilmiş; yanmış olan ahşap kubbesi üzerindeki çatısı, sıvası, avlu etrafındaki duvarları, sundurma saçakları ve müstemilattaki ek binalar tek tek incelenerek şer'î ruhsata uygun olarak tamir, tecdid ve bina edildikleri onaylanmıştır. Ayrıca, keşif defterindeki uzunluk, genişlik, yükseklik, miktar ve sayı konusuna da riayet edildiği mimar tarafından kayıt altına alınmıştır. Kendilerine müracaat edilen yaşlı ve güvenilir Müslümanlar da kilisenin önceki haliyle onarıldığına ve fazladan bir şey ilave edilmediğine şahitlik yapmışlardır. Bunun üzerine, keşif tamamlanarak durum Naip Sadık Efendi, Kethüda Abdülvahid Efendi, Çukadar Hasan Ağa ve Muhzır Hasan Beşe tarafından 21 Aralık 1793'te sicile kaydettirilmiş ve *şühûdü'l-hâl* olarak bulunan sekiz Müslümanın onayı ile tescil edilmiştir.⁸³ 1730'da kilisenin itiraz ve şikâyetlere yol açan taştan ve daha büyük inşa edilmesinden sonraki yeni hâl ve şeklinin 63 yıl sonraki tamirat sürecindeki bütün belgelerde *vaz'-ı kadîmi ve heyet-i asliyesi* olarak tanımlandığını vurgulamamız gerekir. Diğer taraftan, tamir bittikten sonra bazı görevlilerin sırf cürüm isnat edebilmek için kiliseyi teftiş bahanesiyle reayaya baskı yapmaları üzerine, Ortodoks ahali durumu bir arzuhalle İstanbul Rum Patrikliğine şikâyet ederek şeriata aykırı olarak kendilerine baskı yapılmaması için bir ferman gönderilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine, III. Selim, herhangi bir sebeple reayadan para istenmemesi, reayanın ayinlerine müdahale edilmemesi ve baskı yapılmaması için 7 Ağustos 1794'te vali ve kadıya hitaben yeni bir ferman göndermiştir.⁸⁴ Öte yandan, 1800'de Ortodoks kilisesinin avlu duvarları tamir edilmiş, 1821 ve 1841'de de küçük bir tamirattan geçirilmiştir.⁸⁵

Havranın tamiri meselesine gelince; Saraybosna Yahudi tâifesi 1793'te kadıya başvurarak beş yıl önceki büyük yangında Siyavuş Paşa Vakfi Mahallesi'nde eskiden beri kullandıkları havranın (*ez-kadim yeddimizde terk olan ma'bedhânemizin*) ahşap binası yandığından dolayı tamirine şiddetle ihtiyaç duyduklarından, hallerine merhameten *yedlerinde bulunan fetva-yı şerif gereği havranın vaz'-ı kadîmisi üzere iâde ve tamirine* izin veren bir fermanın inayet ve ihsan buyrulması niyaz ve istirhamlarının İstanbul'a iletilmesini rica etmişlerdir. Kadı Es-Seyyid Osman Efendi, havra konusunda Yahudilerin iddialarının sözüne güvenilir Müslümanlar tarafından onaylandığını belirttikten sonra, daha önce H. 1142 yılı Şabanında (19 Şubat-

⁸³ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 34, s. 66, 17 Cemâziyelevvel 1208 (21.12.1793).

⁸⁴ Saraybosna Sırp Ortodoks Kilisesi Müzesi, III. Selim fermanı, Evâil-i Muharrem 1209 (29.7-7.8.1794).

⁸⁵ Hadzibegić, *a.g.m.*, s. 147.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

20 Mart 1730) havranın eski haline iade ve tamirine izin veren ferman gereğince bu defa da onay verilmesi hususunu 10 Temmuz 1793'te İstanbul'a arz etmiştir.⁸⁶ Buna göre, Yahudiler 1730'da havranın yeniden inşası için aldıkları fetva ve fermanı muhafaza etmekte olup, bunu taleplerine dayanak olarak kullanmışlardır. Saraybosna Yahudileri ardından bizzat Rikâb-ı Hümâyûn'a bir arzuhal takdim ederek "*kadîmden kendülere mahsus bir aded sinavileri*" büyük yangında yandığından dolayı tamire muhtaç olduğu beyanlarını tasdik eden kadı ilâmı verildiğini bildirip "*vaz'-ı kadîmi üzere bilâ-tevsî' ve lâ-terfî' tamir ve termimi*" hususunu rica etmişlerdir. Şeyhülislam Dürriâde Es-Seyyid Mehmed Arif Efendi'nin verdiği fetvaya istinaden III. Selim, havranın tamirini onaylamış ve Saraybosna kadısı ile âyân ve zâbitânına 21 Nisan-1 Mayıs 1794 tarihli bir fermanla havranın aslına uygun olarak tamiri konusunda Yahudilerin engellenmemesi, bu bahaneyle hiç kimse tarafından reayadan gizli veya açık akçe talep edilmemesi, Yahudilere hiçbir şekilde cebir ve tazyikte bulunulmaması ve havranın uzunluk ve genişlik bakımından eskisini bir karış ve bir parmak geçmesine müsaade edilmemesini emretmiştir.⁸⁷ Ferman, 5 Aralık'ta Saraybosna'ya ulaşmış ve bir buyruldu ile kadı ve Yahudi cemaatine duyurularak ön keşif aşamasına geçilmiştir. Saraybosna Yahudileri, almış oldukları ferman ve buyruldu çerçevesinde havranın tamirine başlayabilmek için "*feth-i hâkânîden berü yedlerinde terk olunmuş sinaviden olmağın vaz'-ı kadîmi üzere bilâ-tevsî' ve lâ-terfî' tamir ve termime muhtac olan mahallerinin keşfi*" için kadıya müracaat etmişlerdir. Bunun üzerine, Kâtip Mehmed Said Efendi ve Müslüman ahalinin huzurunda mimar marifetiyle 7 Temmuz 1795'te yapılan keşifte kiremit örtülü kemeri, duvarları, pencereleri, musandıraları (raf), kapıları, merdiven vs. yeniden inşası ve tamire muhtaç kısımları, bunların uzunluk ve nitelikleri tek tek tespit edilmiş ve hazırlanan keşif defteri sicile kaydedilmiştir.⁸⁸ Burada Yahudilerin havranın fetih sırasında ellerinde bıraktığını iddia ettikleri görülmekte ise de aslında konuyu şer'î hukuka uygun bir şekilde formüle eden kişi kâtiptir. Şer'î izin prosedürünün tamamlanmasından sonra havra tamir edilmiştir. Ardından, rutin şekilde Yahudilerin tamiratın keşif defterine uygunluğunun tasdikini istemeleri üzerine, Kâtip Mehmed Said Efendi, mimarbaşı Hasan Ağa, on iki Müslüman şahit ve Yahudi cemaati huzurunda 22 Şubat 1796'da yapılan ikinci keşifte havranın keşif defterindeki bilgilere uygun olarak tamir ve yeniden inşa edildiği onaylanmıştır. Bilgisine başvuru ihtiyar ve tarafsız Müslümanlar

⁸⁶ BOA, C.ADL, 87/5203, 1 Zilhicce 1207 (10.7.1793).

⁸⁷ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 35, s. 58, Evâhir-i Ramazan 1208 (21.4-1.5.1794).

⁸⁸ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 35, s. 146, 19 Zilhicce 1209 (7.7.1795).

da havranın eski hal ve şekliyle ve herhangi bir ilave yapılmaksızın tamir edildiğine şahadet etmişlerdir. Bunun üzerine, Mehmed Said Efendi durumu kayda geçirmiş ve beraberinde gönderilen Mehmed Çukadar ve Muhzır Salih ile birlikte keşif sonucunu kadıya teslim etmişlerdir. Şahit olarak bulunan on iki Müslümanın da onayı ile keşif sonucu tescil edilmiştir.⁸⁹ Böylece, 1788 yangınından sonra havranın yeniden ihyası sekiz yılı bulmuştur.

Kilise ve havraların tamir sürecinde yaşanan aksaklık ve talihsizlikler bazen sürecin uzamasına yol açabiliyor ve şüphe uyandırıyor. İnşaatın yarım kalması veya çökmesi durumunda şer'î prosedürün en baştan başlaması gerekiyordu. Kullanılacak malzemenin tedarik edilememesi, tamirin ertelenmesi veya bir yıldan fazla ara verilmesi halinde yeni baştan ilâm ve ferman alınması gerekiyordu. Bazen de yerel veya merkezi hükümet çeşitli gerekçelerle reayanın taleplerini bekletiyordu. Bu da tamirin yıllar sürmesine ve reayanın mağduriyetine sebep oluyordu.⁹⁰ Nitekim, Yahudi havrasının aradan on yıl geçmeden 1805'te yeniden yanması ile yıllar süren bir tamir mücadelesi başladı. Yahudi cemaati kadıdan havranın tamiri için bir ilâm aldıktan sonra Rikâb-ı Hümâyûn'a bizzat bir arzuhal takdim ettiler ve Siyavuş Paşa Mahallesi'nde bulunan sinavilerinin (havralarının) çıkan bir yangında yandığını ve duvarlarının yıkıldığını belirterek ellerindeki fetva ve kadı ilâmı gereği "*bilâ-terfî* ve *bilâ-tevsî* tamirine ruhsat" verilmesini istediler. Sadâret Kaymakamı, Saraybosna'da bundan önce çok yangın çıktığı duyulmuş olup o sırada havranın da yandığının kadı ilâmıyla doğrulandığını belirterek, havranın tamirine ruhsat verilirse meselenin fetva makamına iletilmesi, bu konuda akçe talebiyle kimsenin rencide edilmemesi ve şeriatın izin verdiği ölçüde bir ferman gönderilmesi hususunu Sultan'ın onayına sunmuştur. III. Selim de telhisin üzerine "*Vech-i şer'î üzere müsaade oluna*" şeklinde bir not düşmüştür.⁹¹ Evâsıt-ı Zilkâde 1220'de (31 Ocak-9 Şubat 1806) Bosna valisine, Saraybosna kadısına, âyân ve zâbitânına hitaben bir ferman gönderilmiş ve şer'î kurallar çerçevesinde havranın önceki ölçülerinde olmak kaydıyla tamirine onay verildiği bildirilmiş; Yahudi cemaatinin engellenmemesi, fakat havranın yükseklik ve genişlik bakımından "*vaz'-ı kadîmini bir karış ve bir parmak*" geçmesine izin verilmemesi, gizli veya aleni para talebiyle Yahudi cemaatine baskı yapılmaması ve rencide edilmemeleri emredilmiştir.⁹² Bu doğrultuda Sadrazamın mektubu ve vali buyruğusu üzerine kadı tarafından cemaate mürâsele gönderilmesinden

⁸⁹ Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 36, s. 72, 13 Şaban 1210 (22.2.1796).

⁹⁰ Beydilli, *a.g.m.*, s. 256-266.

⁹¹ BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HAT), 1494/99, tt. 29 Zilhicce 1220 (20.3.1806).

⁹² BOA, C.ADL, 49/2972, Evâsıt-ı Zilkâde 1220 (31.1-9.2.1806).

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

sonra, bir komisyon kurularak ön keşif yapılmış ve havranın ebatlarının ve tamire muhtaç yerlerinin deftere kaydedilmesinin ardından tamire izin verilmiş olmalıdır. Ancak, talihsizlikler Yahudi cemaatinin peşini bırakmamış görünmektedir. Nitekim, 1806 yılında inşaat tamamlanmak üzere iken havranın kubbesi çökmüştür.⁹³ Bundan dolayı, inşaat yarım kalmış ve süreç en başa dönmüştür. Üstelik, bu sefer ilâm alınması çok uzun sürmüştür. Bosna Valisi İbrahim Paşa'nın 22 Ocak 1812'de Sadâret'e gönderdiği kâimede belirtildiğine göre havranın eski haliyle bina ve tamiri için Yahudilere verilen ferman gereği inşaaata başlanmış ise de dört duvarı ve kimeri tamamlanmak üzereyken yağın şiddetli yağmur sebebiyle kemer yıkılmış ve etrafı açık kalmıştır. İbrahim Paşa, bu sebeple havranın eski şekliyle bina edilmesi ve kemerinin de asıl haliyle inşası için Yahudi cemaatinin yeniden kendilerine bir kıta ferman ihsan edilmesini talep ettiklerini belirterek Saraybosna kadısının ilâmıyla birlikte durumu bir kâime ile İstanbul'a iletmiştir.⁹⁴ Yapılan incelemede 1806 yılında havranın "vaz '-i kadîmi ve hey'et-i asliyesi vechile bilâ-tevsî' ve lâ-terfî' ta'mirine ruhsat verilmiş olduğu" tespit edilmiştir. 1 Mayıs 1812'de Sadrazam tarafından Sultan'a sunulan takirde Yahudi cemaatinin bu konuda daha önce de bir arzuhal ile müracaat ettikleri, konunun Galata'daki sinagog ve keşişhaneler meselesi ile birlikte takdim edildiği belirtilmiştir. Bunun üzerine, II. Mahmud "Bosna'da olan Yehud sinavisi 'ilâmi tarihi yirmi beş senesi Recebinden (2-31 Ağustos 1810) olub der-dest-i bina kazâen münhedim olsa cümleinin meşhûdu olur. Bunda şübhe vardır. Galata'daki sinavi dahi beş sene evvel me'zun olmuşlar da ne için te'hir olunmuş, bunları birikdirüb şimdi tehâcüm neden lazım geldi. Bosna'da olan şübhelidir. Ana 'amel olunmaz." diyerek başvuruyu reddetmiştir.⁹⁵ Böylece, aradan iki yıl daha geçmiştir. Saraybosna Yahudilerinin 1814 Haziran'ında Rikâb-ı Hümâyûn'a sundukları başka bir arzuhal meselenin neden geciktiğini açıklığa kavuşturmaktadır. Buna göre, H. 1220'de (1805) çıkan yangında havranın yanması ve duvarlarının yıkılması sebebiyle kadı tarafından verilen ilâm doğrultusunda şer'î kurallara uygun şekilde tamir edilmesine bir fermanla izin verilmesinden sonra havranın bina ve inşasına başlandığı halde, tamamlanmak üzere iken kubbenin çökmesinden dolayı inşaat yarım kalmıştı. Bu sebeple kubbenin eski haliyle yeniden inşa edilmesi için tekrar ferman ihsan buyrulması niyazıyla H. 1225 senesinde (1810) Saraybosna kadısından aldıkları yeni bir ilâmla Sadâret'e başvurmuşlar ise de Rus Harbi sebebiyle bu tür taleplerin değerlendirilmesi

⁹³ Skarić, *a.g.e.*, s. 127.

⁹⁴ BOA, HAT, 779/36514, 7 Safer 1227 (22.1.1812).

⁹⁵ BOA, HAT, 287/17234, 18 Rebiülâhir 1227 (1.5.1812).

vakt-i âsûdeye tâlik buyrulmuştu. Bundan dolayı, Yahudiler harbin bitmesini ve ortamın normalleşmesini beklemişler; ardından bir kez daha başvurarak *kubbenin vaz’-ı kadîmi üzere bilâ-tevsî’ ve lâ-terfi’ ve hey’et-i asliyesi üzere bina ve inşasına izin verilmesini* istemişlerdi (Ek 4).⁹⁶

Divân-ı Hümâyûn Kalemî’nde yapılan araştırmada havranın tamiri için Evâsıt-ı Zilkâde 1220’de (31 Ocak-9 Şubat 1806) ferman gönderildiği tespit edilmiştir. II. Mahmud, fermanın üzerinden çok zaman geçmesinden dolayı konunun mahallinden tekrar sorulmasını emretmiş; Sadrazam da 18 Temmuz 1814’te bir buyruldu ile Bosna valisi, Saraybosna kadısı ve vücuhan “*kizb ve irtikâbdan ârî olarak keyfiyetin sıhhat ve hakikati ne vehile ise*” İstanbul’a bildirilmesini istemiştir.⁹⁷ Öyle anlaşılıyor ki, II. Mahmud, meseleye yalan ve rüşvet karıştırıldığına ve havranın büyütülmek istendiğine inanıyordu. Bu sebeple Bosna valisi ve Saraybosna kadısına havranın daha önce bina ve inşa edilirken eski şekliyle mi inşa edildiği ve kubbenin yıkılmasının sebebinin ne olduğu hususunun konuya vâkıf olanlardan soruşturulmasını ve meselenin iç yüzünün araştırılarak hakikatin “*şekk ve şüpheden ârî ve kizb ve irtikâbdan berî olarak vukû’u ve sıhhati üzere*” arz ve ilâm edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine, Bosna Valisi Silahdar Ali Paşa ve Saraybosna kadısı El-hâc Abdülfettah Efendi tarafından görevlendirilen mübaşir ve zâbitân tarafından konuya vâkıf olan Müslümanların huzurunda yeniden keşif yapılmış ve konuyu bilenlerden soruşturulmuştur. Buna göre, daha önce verilen ferman doğrultusunda havra eski hal ve şekliyle inşa edildikten sonra tekneye benzer kubbesi yaş iken kalıpları çıkarıldığından dolayı, kubbe baştanbaşa yıkıldığı gibi havranın içindeki bazı kısımların da yıkılmasına yol açtığı tespit edilmiştir. Böylece, yapılan keşif ve muayene sonucu meselenin belirtildiği şekliyle cereyan ettiği hususu, olaya vâkıf olan ve sözüne güvenilir kişilerin şahitliği ile kayıt altına alınmıştır. Silahdar Ali Paşa, 4 Şubat 1815 tarihli iki kadı ilâmıyla birlikte durumu 10 Şubat 1815’te Sadâret’e bildirmiştir.⁹⁸ Havranın kubbesinin ve yıkık mahallerinin yeniden inşası konusu 11 Mart 1815’te Sultan’ın onayına arz edilmiştir.⁹⁹ Bundan sonra fetva verilmesi ve ferman gönderilmesinin önünde engel kalmamış görünse de süreç çeşitli sebeplerle yine uzamıştır. Skarić, 1788’de yanan havranın tamirine kiliseden daha sonra başladığını, Yahudilerin 1794 Nisan’ında tamir için gerekli fermanı elde ettiklerini,

⁹⁶ BOA, C.ADL, 49/2972; BOA, HAT, No. 623/30793, 2 Şaban 1229 (20.6.1814).

⁹⁷ BOA, C.ADL, 49/2972, 10 Şaban 1229 (28.7.1814).

⁹⁸ BOA, HAT, 424/21808-D, 23 Safer 1230 (4.2.1815); BOA, HAT, 425/21812-C, 23 Safer 1230 (4.2.1815); BOA, HAT, 424/21808-A, 29 Safer 1230 (10.2.1815).

⁹⁹ BOA, HAT, 425/21827, 29 Rebiülevvel 1230 (11.3.1815).

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

1806'da inşaat bitmek üzere iken kubbenin çöktüğünü ve yeni fermanı ancak 1814'ten sonra alabildiklerini aktarmıştır.¹⁰⁰ Popovic ise 1788'de yanan havranın 1821'de tamamen yenilendiğini belirtmiştir.¹⁰¹ Skarić ve Popovic, 1796'daki tamirden sonra havranın 1805'te yeniden yandığı hususunu gözden kaçırmışlardır. Bu verilere göre havranın yeniden inşası 16 yılı bulmuştur.

Arşiv belgeleri ve şeriye sicilleri tamir ve yeniden inşa sürecinin her anının kayıt ve gözlem altında olduğu izlenimi verecek kadar ayrıntılı bilgiler içermektedir. İlâm, ferman, buyruldu, keşif hüccetleri vs. belgelerde reayanın beyanları, kullanılan terminoloji ve ifadeler, üslup ve anlatım dili standart bir formdadır ve herhangi bir usulsüzlük yapılmasının adeta imkânsız olduğu hissi uyandırmaktadır. Ancak, görüldüğü üzere şeriata aykırı örnekler de eksik değildir. Nitekim, Ortodoks kilisesinin 1793'teki tamiri esnasında birinci ve ikinci keşifte pencere ve kapılarla ilgili kayıtların farklılığı bazen keşif konusunda gerekli özenin gösterilmemiş olabileceğine işaret eder. Ayrıca, reayanın rencide edilmemesi ve reayadan para alınmaması konusunda yöneticilerin devamlı uyarılması dikkate değerdir. Beydilli de fermanlardaki sürekli ikazlara rağmen genel olarak kilise ve havra tamiri sürecine rüşvet karıştığı kanaatinde dir.¹⁰² Gayrimüslimlerin şer'î engelleri aşmak için rüşvet dahil türlü yöntem ve hilelere başvurmaları kadar, şer'î yasak ve kısıtlamalardan şahsi menfaat temin etmek isteyen mürtekiplerin çıkmış olması da bir vakıadır.

3. Tanzimat Dönemi'nde Saraybosna Mabetleri

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile din, mezhep, cins ve ırk farkı gözetmeksizin eşitlik prensibinin benimsenmesine rağmen, Tanzimat'ın ilk evresinde kilise ve havra hukukundaki geleneksel uygulamalar, kadı ilâmı, fetvahaneden şer'î uygunluk için fetva verilmesi ve bunun üzerine ferman gönderilmesi usulü devam etti. 10 Nisan 1848'de Bosna Valisi Tahir Paşa, Bosna'da yaşanan karışıklıklar sebebiyle vilayette kilise tamir sürecinde fiili bir değişiklik yaşandığı ve reayadan kilise tamir talebi geldiğinde ilâm alınmadan vali buyrulduyuyla ruhsat verilmesi usulünün benimsenmiş olduğunu bildirdi. Ayrıca, İzvornik ve Yenipazar sancaklarındaki kiliselerin tamiri için metropolit ve reayanın buyruldu verilmesini isteklerini belirtti ve bunun şer'î prosedüre aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmesinin “*şu vakt-i*

¹⁰⁰ Skarić, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁰¹ Popovic, *a.g.m.*, s. 30.

¹⁰² Beydilli, *a.g.m.*, s. 262.

nâzikedede sızlanmalarına” yol açacağı beyanıyla eskisi gibi buyruldu ile mi halledilmesi, yoksa gerekli ilâmlar alındıktan sonra mı sürecin başlatılması konusunda İstanbul’dan görüş sordu. Vali, ret kararı verilirse bunun doğrudan İstanbul’dan metropolitlere bildirilmesini istedi. 17 Haziran 1848’de yapılan Meclis-i Vükela toplantısında Bosna’da teamül hükmüne giren uygulamanın şeriata aykırı olduğu halde, talebin reddedilerek ilâm alındıktan sonra sürecin yeniden başlatılması istenirse, bunun “*Hristiyan takımının kırılmalarını mucib olacağından ve bu dahi şu vakitte münasib olmayacağı*” değerlendirmesiyle “*mahallince sabık ve emsali misillü iktizasına bakılması yolunda valiye cevap yazılması*” hususu Sultan’ın onayına sunuldu. Sultan Abdülmecid de 19 Haziran’da bunu tasdik etti.¹⁰³ Buna karşılık, Gölen, 1853’e kadar Travnik ve Mostar’da kadı ve müftü ilâmı alınması usulünün devam ettiğini ortaya koymuştur.¹⁰⁴ Bu örnekler her başvurunun kendi içinde değerlendirildiğini, bölgenin nüfus yapısına ve duruma göre farklı yöntemler izlendiğini göstermektedir.

1849-1851 yıllarında çıkan isyanların bastırılmasından sonra Tanzimat Fermanı Bosna’da uygulamaya koyuldu. Bosna Eyaleti’nde Katolik reyanın talepleri doğrultusunda Sultan, 1853 baharında altı kilisenin tamiri dışında üç adet yeni kilise inşasını onayladı.¹⁰⁵ Bu durum, yeni bir devrin başlangıcına işaret ediyordu. Ardından, Bosna ve İzvornik Ortodoks metropolitleri 8 yeni kilise inşasına, 8 papazevi ve 6 kilisenin tamirine ve 2 kilisenin yıkılarak yeniden yapılmasına izin verilmesini istediler. Gerekli keşif yapıldıktan sonra izin verileceği Ortodoks cemaatine de bildirildi.¹⁰⁶ Osmanlı hükümetinin Katolik ve Ortodoks reyanın yeni kilise taleplerini dikkate alması hem bölgedeki gerilimi azaltmak hem de Avusturya ve Sırbistan’ın politikalarına bir cevap niteliğindedir.

Tanzimat dönemindeki gelişmelerin Saraybosna’ya da önemli yansımaları oldu. 1852’de çıkan büyük yangından sonra Ebniye Nizamnamesi yürürlüğe konulduğu gibi, 1853’te Ortodoks kilisesi tamir edildi. Ayrıca, Katolik kilisesi de 1853-1854’te yeniden inşa edildi.¹⁰⁷ Katolik ve Ortodoksların şikâyetlerini gidermek adına bazı yeni kiliselerin inşasına ve

¹⁰³ BOA, Bâb-ı Âsafî, Âmedî Kalemi (A.AMD), 4/74, 17 Receb 1264 (17.6.1848); BOA, İrade-Hariciye (İ.HR), 46/2166, Lef 1, 3 Cemâziyelâhir 1264 (10.4.1848), Lef 2, 17 Receb 1264 (19.6.1848).

¹⁰⁴ Gölen, *a.g.m.*, s. 228.

¹⁰⁵ “Aynı yerde, s. 230”.

¹⁰⁶ “Aynı yerde, s. 233-235”.

¹⁰⁷ Skarić, *a.g.e.*, s. 217.

**YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ**

genişletilmesine izin verilmesi Saraybosna Yahudilerini de cesaretlendirdi ve Yahudiler havralarının harap ve dar olmasından dolayı genişletilmesi için Bosna Valisi Hurşid Paşa'ya bir arzuhal sundular. Mühendis Eşref Efendi tarafından yapılan keşifte havranın uzunluk ve genişliğine dörder arşın ilavesine izin verilirse sıkıntının giderileceği rapor edildi. Ancak, kiliseler için resmî izin verilirken havranın unutulduğu anlaşıldı. Bunun üzerine, Hurşid Paşa ve Bosna İdare Meclisi, Yahudilerin taleplerinin kabul edilmemesinin “*me'yusiyetlerini mûcib olacağı*” beyanıyla havranın genişletilmesini 18 Nisan 1853'te Sultan'ın onayına sundu. Sultan Abdülmecid, 10 Mayıs'ta “*her sınıf ve tebaanın istihsâl-i esbâb-ı asâyiş ve hoşnudileri matlûb ve mültezem bulunmuş*” olduğundan Yahudilerin istediği şekilde “*havranın tûlen ve 'arzen dörder arşın*” genişletilmesini onayladı (Ek 5).¹⁰⁸ Görüldüğü üzere Tanzimat Dönemi'nde kilise ve havra tamir sürecinde şeriata uyma, ilâm ve fetva alma zorunluluğu siyasi koşullarla birdenbire yerini tebaanın memnun edilmesi önceliğine bırakmıştır. Dolayısıyla daha Islahat Fermanı ilan edilmeden bu doğrultudaki ilk adımlardan birisi Bosna Vilâyeti'nde atılmıştır. Bu örneklerde de zamanın ruhu ve devletin çıkarları, siyaseten şer'î hukukun göz ardı edilmesine yol açmıştır. Nihayet Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlıcılık ideolojisi ve eşit haklara sahip vatandaşlık anlayışından hareketle Gayrimüslim tebaanın hakları genişletilmiştir. Bu bağlamda cizyenin ilgası dışında kilise ve havra tamir ve inşası konusundaki yasak ve kısıtlamalar da kaldırılmış; daha da önemlisi imparatorluk genelinde yenilerinin yapımına izin verilmiştir. Tamir konusunda mahalli yetkililerin onayı yeterli görülmüş, yenilerinin yapımı için Sultan'dan izin alınması usulü benimsenmiştir. Ayrıca, ilâm ve fetva verilmesi şartı da kaldırılmış ve zimmet hukuku terk edilmiştir.¹⁰⁹ Nitekim, 1864 yılında Saraybosna Ortodokslarının Ayas Paşa Mahallesi'nde yeni bir kilise inşası istekleri Sultan Abdülaziz tarafından onayladığı gibi, kilise inşaatının tamamlanabilmesi için Sultan'ın ayrıca 30.000 kuruş yardım yapması Ortodoks ahalinin şükranlarına yol açmıştır.¹¹⁰ Ancak, kiliselerde çan çalınması konusundaki hassasiyet Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar devam etmiştir.

¹⁰⁸ BOA, İ.HR, 98/4784, Lef 1, 9 Receb 1269 (18.4.1853), Lef 3, 1 Şaban 1269 (10.5.1853).

¹⁰⁹ Beydilli, *a.g.m.*, s. 256; Koyuncu, “Çanakkale Örneği”, s. 54.

¹¹⁰ BOA, İ.HR, 211/12188, Lef 1, 29 Cemâziyelâhir 1281 (29.11.1864), Lef 2, 1 Şaban 1281 (30.12.1864); BOA, İ.HR, 212/12298, Lef 2, 17 Ramazan 1281 (13.2.1865).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı'na kadar İslam hukuku çerçevesinde yeni kilise ve havra inşası yasak olmasına rağmen, zaman içinde gerek eski gerekse Osmanlılar tarafından kurulan yeni şehirlerde az miktarda da olsa kilise ve havra yapımına müsamaha gösterilmiştir. Bir tarafta şer'î hukuk kuralları sıkı biçimde uygulanmaya çalışılırken, diğer tarafta bu tür örneklerin varlığı çelişki gibi görünse de Osmanlı Devleti'nde bölgesel ve dönemsel olarak farklı uygulamaların yaşandığını ve sosyo-ekonomik, siyasi ve pragmatik sebeplerle Gayrimüslimlerin ibadethane ihtiyacının giderilmesine zaman zaman göz yumulduğunu söylemek mümkündür. Saraybosna, Osmanlılar tarafından kurulmasına rağmen, şehirde 16. yüzyılda iki kilise ve bir havra ortaya çıkmıştır. Gazi Hüsrev Bey, Siyavuş Paşa, Bosnalı Gazi Ahmed Paşa gibi devlet adamlarının Hristiyan ve Yahudilerin ibadethane ihtiyacını kamu yararı ilkesinden hareketle siyaseten çözdükleri anlaşılmaktadır. Bu tür mabetler yangın vs. sebeplerle zamanla tamire muhtaç hale geldiğinde kadimliklerine hükmedilerek gerekli ilâm, fetva ve fermanların verildiği görülmektedir. Bir kez fetva ve ferman alındıktan sonra da söz konusu mabetler meşruiyet kazanmış ve bu durum sonraki tamir süreçlerinde de emsal teşkil etmiştir. Bu sebeple Saraybosna'daki Ortodoks kilisesi ve havranın tamir sürecindeki ilâm ve fermanlarda karşılaşılan “*feth-i hâkânîden berü yedlerinde ibkâ olunan kadim kenîse*”, “*ez-kadim yeddimizde terk olan ma'bedhânemizin*”, “*kadîmden kendülere mahsus bir aded sinavileri*”, “*feth-i hâkânîden berü yedlerinde terk olunmuş sinaviden olmağın*” vb. ifadeler hiç şaşırtıcı değildir ve konunun şeriata uygun biçimde formülasyonundan ibarettir. Keza, Gayrimüslim mabetlerinin önceki hal ve şekliyle genişletilmesine, yükseltilmesine fırsat verilmeden tamir edilmesine engel olunmaması, bu konuda reayanın rencide edilmemesi, reayadan gizli veya açık para alınmaması, aksine hareket edenlerin cezalandırılacağı konusunda vali, kadı ve yerel yöneticilerin sürekli uyarılması şer'î hukuk konusundaki hassasiyetin dışavurumudur. Buna rağmen, zaman zaman şer'î sınırların aşıldığı ve suiistimallerin olduğu da muhakkaktır. Hristiyan ve Yahudilerin ısrarlı biçimde amaçlarına ulaşana kadar mücadeleyi sürdürdükleri ve bazı mürtekiplerin de bundan yararlanmaya çalıştıkları bir vakıadır. Dolayısıyla bazen siyaseten, bazen hoşgörü, bazen de rüşvet yoluyla reayanın ibadethane sıkıntılarının çözümlendiği söylenebilir. Tanzimat döneminde zimmet hukukunun rafa kaldırılması, devletin çıkarlarının her koşulda öncelikli olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî, Âmedî Kalemî (A.AMD), 4/74.

Cevdet-Adliye (C.ADL), 49/2972, 87/5203.

Hatt-ı Hümayûn (HAT), 287/17234, 424/21808, 424/21808-A, 424/21808-D,
425/21812-C, 425/21827, 586/28828-J, 586/28828-K, 623/30793,
779/36514, 1494/99.

İrade-Hariciye (İ.HR), 46/2166, 98/4784, 211/12188, 212/12298.

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), 111/746.

Kitap ve Makaleler

ALLAHVERDİ, Reyhan Şahin, *İsmiyle Yaşayanlar: Siyavuş Paşa ve Vakıfları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2020.

ARUÇI, Muhammed, "Saraybosna", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 128-132.

BERBASSA, Esther- Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri (14-20. Yüzyıllar)*, Çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

BEYDİLLİ, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyâsetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 255-266.

Bosna-Hersek Vakfiyeleri, C. 2, Ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2016.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

DEMİREL, Muammer, "Construction of Churches in Ottoman Provinces", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Vol. II, Eds. Colin Imber et al, I.B. Tauris, London & New York, 2005, ss. 211-224.

DONIA, Robert J., *Sarajevo: A Biography*, Hurst & Company, Londra 2006.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi*, Şûle Yayınları, İstanbul 1998.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zıllî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

GÖLEN, Zafer, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Bellekten*, LXV/242, 2001, ss. 215-242.

GRADEVA, Rossitsa, "On Zimmis and Their Church Buildings: Four Cases from Rumeli", *War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century*, The Isis Press, İstanbul 2008, ss. 179-213.

_____, "Ottoman Policy towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, No. 4, 1994, pp. 15-36.

HADŽIBEGIĆ, Hamid, "Stara pravoslavna crkva u Sarajevu po turskim dokumentima u njenom muzeju", *Naše starine*, II, 1954, str. 145-150.

HAJDAREVIĆ, Rašid, "Prihodi i rashodi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu za period 1248-1251. (1832.-1835.)", *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, Kn. V-VI, 1978, str. 23-43.

HADŽIHUSEJNOVIĆ, Salih Efendi Muvekkit, *Povijest Bosne*, Kn. I, prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako, El-Kalem, Sarajevo 1999.

KEMURA, Šejh Sejfuđdin, "Stara hrišćanska crkva u Sarajevu", *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XXIII/1911, str. 297-302.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

KIEL, Machiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen/Maastricht, Van Gorcum 1985.

_____, “Müzakere”, *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, ss. 267-274.

KOYUNCU, Aşkın, “Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, S. 16, 2014, ss. 35-87.

KOYUNCU, Nuran, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerin Hukuki Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014.

KÖÇ, Ahmet, “Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâlî Efendi ve Vakıfları”, *Bellekten*, LXXX/289, 2016, ss. 797-821.

_____, “Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 39, 2013, ss. 103-114.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, “Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu (Od 1480. do 1878.)”, *Kalendar Napredak*, XVII/1928, str. 148-151.

LORY, Bernard, “The Vizier's Dream: 'Seeing St. Dimitar' in Ottoman Bitola”, *History and Anthropology*, Cilt. 20, No. 3, 2009, ss. 309-316.

MALCOLM, Noel, *Bosna*, Türkçesi: Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999.

MOREAU, Miza, “The Evolution of an Urban Form: Six Centuries of an Ethnically Diverse Sarajevo”, *The Ethnically Diverse City*, Eds. Frank Eckardt-John Eade, Berliner Wiss.-Verlag, Berlin 2011, ss. 579-599.

NILEVIĆ, Boris, “O postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu”, *Historijska traganja*, No. 5, 2010, str. 81-87.

_____, “Kulturna misija srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. Godine”, *Prilozi*, XX/212, 1985, str. 115-140.

ORUÇ, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 18, 2005, ss. 249-271.

_____, “15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna”, *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri, 18-23 Eylül 2006, Trabzon*, Yay. Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, KATÜ Yayınları, Trabzon 2011, ss. 391-409.

_____, “Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği”, *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, Yay. Haz. Fahamettin Başar, Mehmet Kurtoğlu, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, ss. 169-173.

_____, “Gazi Hüsrev Bey’in Saraybosna’daki Vakıfları”, *Belleten*, LXXIII/268, 2009, ss. 645-670.

POPOVIC, A., “Sarajevo”, *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, Brill, Leiden 1997, ss. 28-34.

Saraybosna Şeriye Sicilleri, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Saraybosna/ İSAM Kütüphanesi, İstanbul, No. 4, 33, 34, 35, 36.

SEL TURHAN, Fatma, “Molla Mustafa’nın İzinde 18. Yüzyılda Bosna’da Sosyal Hayat”, *Avrasya Etüdleri*, S. 48, 2015/2, ss. 65-99.

SKARIĆ, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje Opštine Grada Sarajeva, Sarajevo 1937.

ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı Döneminde Sarayova (Saraybosna)’nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)”, *Bosna-Hersek, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 1992, ss. 21-29.

_____, “Osmanlı Belgeleri Işığında Sarayova (Saraybosna)’nın Kuruluşu ile İlgili Yeni Tespitler”, *Uluslararası Dünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzetbegoviç Sempozyum Bildirileri*, Ed. Zekeriya Kurşun vd., FSMVÜ, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul 2019, ss. 45-51.

Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ*, Haz. Süleyman Kaya vd., Klasik, İstanbul 2011.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, Haz. Süleyman Kaya, Klasik, İstanbul 2009.

URSINUS, Michael, *Sarajevo, an Ottoman City of Many Names and Disputed History*, Max-Weber-Stiftung, Bonn 2015.

YEDİYILDIZ Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye 'de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

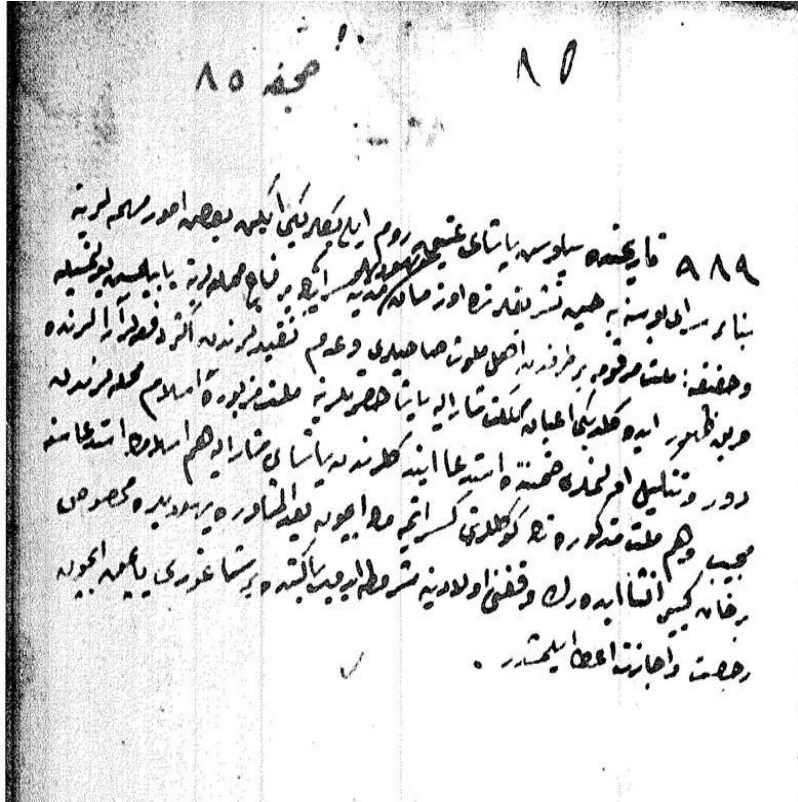
ZLATAR, Behija, “XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, Ed. Mehmet Kurtoğlu, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2012, ss. 57-61.

_____, “XVI. Yüzyılda Saraybosna”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Cit V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 595-600.

XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası, Haz. Kerima Filan, Connectum, Saraybosna 2011.

EKLER

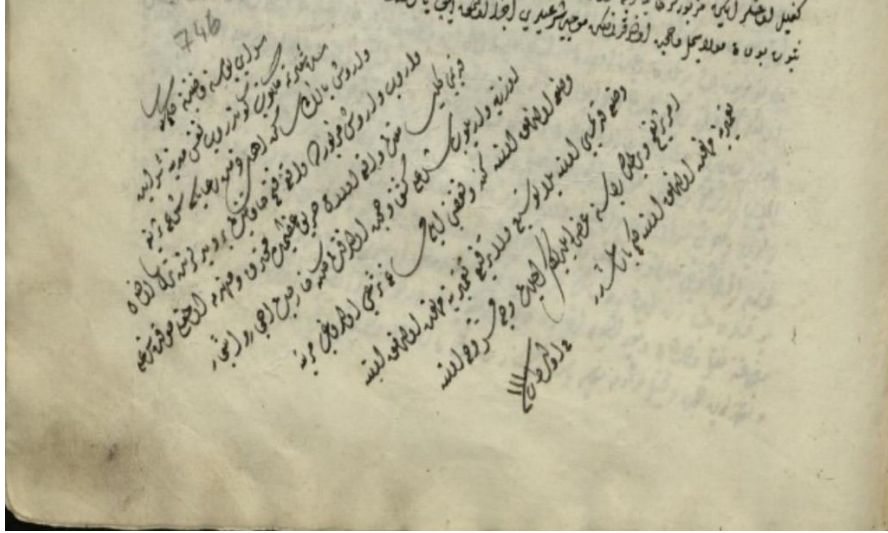
Ek 1. Rumeli Beylerbeyi Siyavuş Paşa, Çıfuthâne ve havranın inşası hakkındaki sicil kaydı

Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 4, H. 1140-1141/1727-1728, s. 85.

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

Ek 2. Saraybosna Ortodoks kilisesinin tamiri hakkında Divân-ı
Hümâyûn kaydı

BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 111, Hüküm 746, Evâsıt-ı Receb 1111 (2-11
Ocak 1700).

Ek 3. Saraybosna Ortodoks kilisesinin tamiri hakkındaki III. Selim'in fermanının sureti

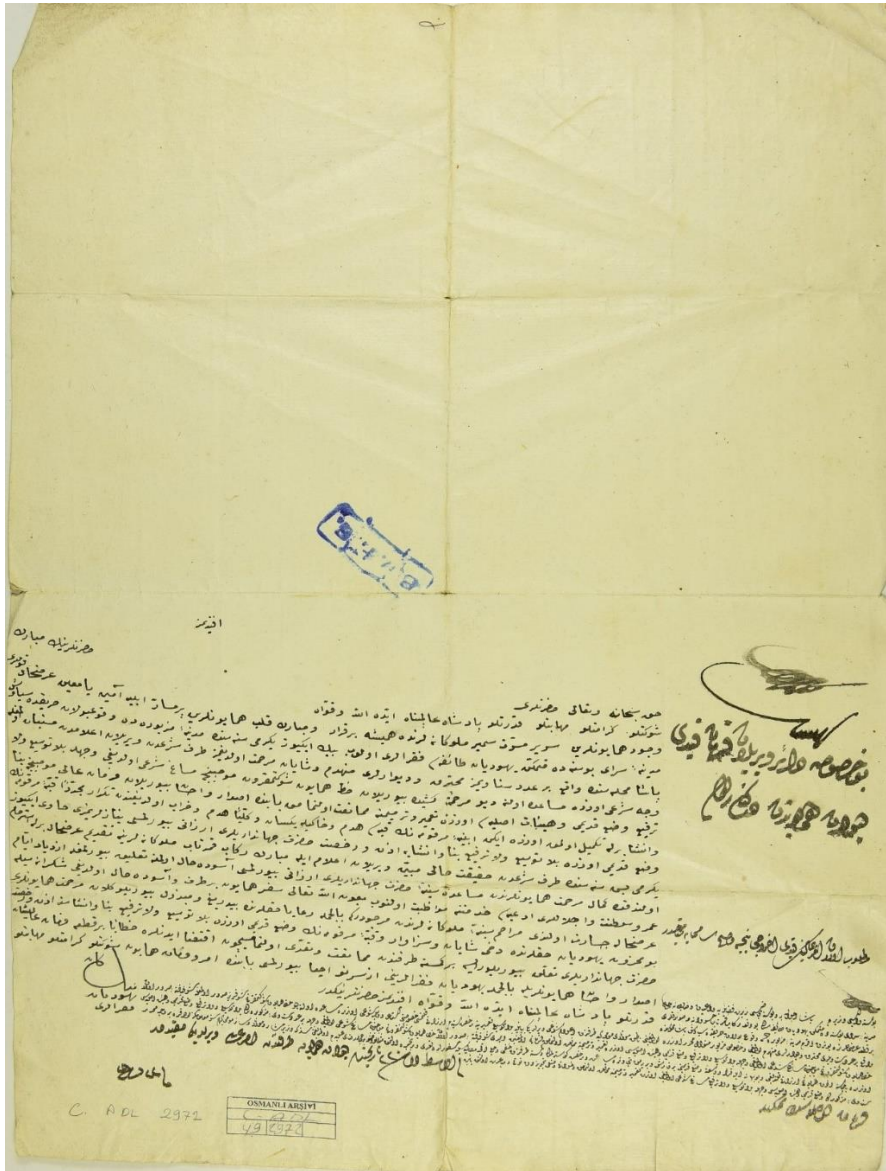

Saraybosna Şeriye Sicilleri, No. 33, s. 158, Evâsıt-ı Receb 1207 (22 Şubat-3 Mart 1793).

YANGINLAR, KİLİSELER VE HAVRALAR: OSMANLI DÖNEMİNDE SARAYBOSNA'DA
GAYRİMÜSLİM MABETLERİNİN MEŞRULAŞMA SÜRECİ

Ek 4. Havranın tamiri için Saraybosna Yahudi Cemaati'nin takdim ettiği
arzuhal (1814)

BOA, C.ADL, No. 49/2972.

